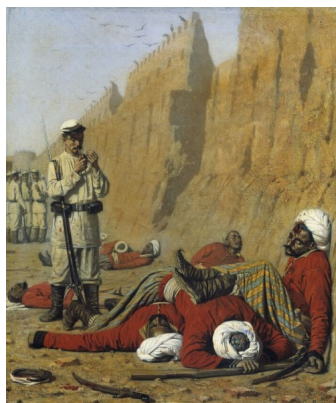

Кўпчилик ўқувчилар В. Верещагинни факат рассом сифатида билишади. Дарвоке, унинг мўкаламидан чиккан катта-кичик расмлари санъат мухлислари орасида тилга тушган. У чизган Туркистон мавзуидаги турли маиший лавхалар ҳамда жанг манзаралари тасвири шафкатсиз реализми билан ажралиб туради. Уларда ранг-баранг бўёқлар, шарк халклари ҳаёти, санъати, турмушига доир хилма-хил лавхалар, накшлар, безаклар, кошнлар жилоси анча тиник акс эттирилган. Айникса, В. Верещагиннинг «Темурланг дарвозаси» деб аталган расми хакида кўп ёзил-ган. Унда чиройли накшлар билан зийнатланган улкан дарвоза олдида донг котиб турган икки сокчи тасвирланган, уларнинг кўлида узун найза, жанговар кийимлари бошдан-оёқ зирхга ўралган: калкон, совут, бошларида дубулга... Расм шунчалик жонли чизилганки, тасаввуримизда ҳозир эшик очилади-ю, жахонга довруги кетган буюк Темур ичкаридан чикиб келадигандек туюлади...

Мен бу рассом ижоди билан ана шу сурат оркали илк бор танишган эдим. Янглишмасам, у бир пайтлар кичик бир макола билан «Гулистон» ойномаси зарваракларида эълон килинганди. Кейинчалик унинг кесилган калла уюмлари устида гужгон ўйнаётган кора калхатлар тасвирланган «Уруш дахшати» ҳамда кўкнорихонада кайф килиб ўтирган нашавандлар кифаси чизилган асарларини кўрганман. Кейинги икки сурат нохуш кайфият уйготади, айникса, искирт одамлар, рўдапо, жулдур кийимлар тасвирини кўрганда очигини айтганда, жирканиш хисси пайдо бўлади.

Москвадаги мушхур Третьяков суратгоҳида бўлганимда бу рассом каламига мансуб «Голиблар базми» асарини кўриб, сесканиб кетган эдим. Унда Самарканддаги Регистон майдони тасвирланган. Тун. Гулхан ловуллаб ёниб турибди. Турли кийимдаги олаговур одамлар тўдаси... Катор кадаб кўйилган ходаларнинг учига... рус аскарларининг калласи санчиб кўйилган... Бу расми кўрган ҳар қандай кишининг дахшатга тушмай иложи йўқ. Унда ёвузлик, шафкатсизлик каттик кораланган. Аммо расм замирида рус зобитининг бошка пинхоний ниятлари усталик билан зимдан ифодаланган. У Самарканднинг чинакам хўжайинлари — ўзбекларни ёвуз, боскинчи, конхўр одамлар сифатида гавдалантириб, уларга нисбатан европаликларда каттик қахр-газаб, нафрат уйготмокчи, «шаркка маданият элтаётган» рус аскарларининг аянч қисматини бўрттириб кўрсатиб, кўз ёши тўкмокчи бўлган... Мен мана шу расми кўргунимча, В. Верещагинни

чинакам реалист рассомлар каторида санар эдим. Ногох фикрим ўзгарди. У оддий тарафкаш, чор Россиясининг бошка халкларни босиш, кул килиш, талаш сиёсатини маддохлик билан куйлаган, унга садокат билан хизмат килган соткин ижодкорлардан бири сифатида кўз ўнгимда намоён бўлди. Аждодларимиз киёфасини искирт: рўдапо килиб тасвирлашга зўр бергани бежиз эмас экан унинг!

Рассомнинг «Живая старина» ойномасида (1888 йил, сентябрь) босилган хотиралари ҳам бу фикримизни тўла исботлаб беради. Аслини олганда, бу асар Самарканд калъасида киска муддат камалда колган боскинчи аскарларнинг «мардлиги», «жасорат»инни улуглаш учун ёзилган. Бу жанг-жадалда шахсан иштирок этган ва кўлига калам эмас, курол ушлаб, ўз она юртини ёвдан химоя килиш учун отланган аждодларимиздан канчадан-канчасини ер тишлатган рассом ўзи кўрган, гувоҳ бўлган воқеаларни, киргин ва катли ом манзараларини батафсил тасвирлайди. Тарихнинг такозосини карангки, В. Верешчагин ўзи хохламаган ва асло кутмаган холда чоризмнинг боскинчилик сиёсатини бевосита амалга оширган конхўр рус зобитлари башарасини фош килиб кўяди. Конли килмишларини, талончилик, зўравонлик, ўгрилик, муттахамликдан иборат ёвуз кирдикорларини фош этади.

Асарда бир канча рус зобитлари тасвирланган. Булар орасида Туркистон ўлкасининг биринчи генерал-губернатори, рус армиясининг бош кўмондони генерал фон Кауфманга бағишланган саҳифалар алоҳида ажралиб туради. Кейинчапик халкимиз орасида «кутурган йўлбарс» лакаби билан ном чиқарган бу «ярим пошшо» мураккаб киёфага эга. Самарканд шаҳри деярли қаршиликсиз таслим бўлган пайтда у «олижаноблиги», «саховати»ни кўрсатиш учун талончиликка йўл кўймайди. Бу билан яхши ном қозониб, чор Россияси ҳукумати мавқеини мустаҳкамлаш ҳамда халқни осонликча тобе этишни мўлжаллайди. Чор кўшинларига қарши исён кўтарилгандан кейин эса Кауфманнинг сохта никоби тушиб, манфур башараси яккол кўринади. Самарканддаги тинч аҳолини аёвсиз қиришга, мол-дунёсини талаб, шаҳарни вайрон қилишга буйруқ беради. Айниқса, асар хотимасида бу генералнинг шафқатсизлиги, ёвузлиги таъсирли манзараларда қизилган.

Хотираларда полковник Назаровнинг қилмишлари тасвири учун анча кенг ўрин берилган. Уччиға чиққан маишатбоз, арокхўр бу зобит бегуноҳ қишиларни қириш, қўхна маңитларни, буюқ обидаларни ёндириб, ер билан яқсон қилиш учун катта «жонбозлик» кўрсатади.

Ўзига бино кўйган бу маккор зобит ўлжаға олинган байроқни аскарларға пайтава қилиб улашади. «Самаркандни ёндирувчиси» бўлиб «тарихға қириш», «ном қозонишпдек манфурликдан ўзини тиёлмайди у. В. Верешчагин бу манзараларни «холис» тасвирлайди: «қаердан ўтган бўлсак, орқамиздан қора тутун бурқсиб кўтариларди», — деб очикчасига ёзади.

Босқинчилар ўлкамизни қилич ва тўп билан, зўравонлик билан забт этганини бугунги кунда тилға қирган турли-туман хужжатлар, далиллар исботлаб бермоқда. В. Верешчагин асарида тасвирланган ўликларни топтаб, янчиб ўтаётган, мурданинг кўзига найза санчаётган, кекса кампир билан навжувон ўсмирни аямай қиличдан ўтказаетган, бегуноҳ муллани миноранинг учидан улоқтириб юборгани ҳақида мактанаётган, буюқ обидаларға ўт қўяётган бағритош аскарлар ҳақли равишда ўқувчи нафратига учрайди. Бу саҳифалар чоризм босқини ҳақидаги тасаввурларимизға аниқлик қиритади, фикримиз уфқларини кенгайтириб, тарих ҳақиқатини қайтадан тирилтиради. Чор армиясининг садокатли зобити бўлган В. Верешчагин Самарканд шаҳридаги

«мардлиги ва жасурлиги учун» ўз замонасидаги энг олий мукофотлардан бири «Георгий крести» нишони билан тақдирланган.

Афсуски, истеъдод ва инсонийлик ўртасида баъзан ўтиб бўлмас говлар, чуқур жарликлар мавжуд бўлар экан. В. Верещагиннинг хаёт йўли ва ижоди бунинг энг яхши мисоли. Китобхон бу фикримизга янада ишонч ҳосил қилиши учун рассом хрираларининг давоми бўлмиш «1877 йилдаги Андрианополь босқини» («Живая старина», 1888, М-сон) очеркидан бир лавҳа келтирамиз. Муаллиф бир ўринда булгорларнинг чакувига кўра икки албан йигити камоққа олиниб, боғлаб қўйилгани ҳақида ёзади.

Томошаталаб рассом генерал Струковдан, буларни дорга осинг деб илтимос қилади. Генерал бунга қўнмайди, Хатто хайрон қолиб: «Василий Васильевич, сизни бу даражада қонхўр деб ўйламагандим. Нега бунчалик ёвуз бўлиб кетдингиз!»— деб таъна қилади ҳам. Рассом эса дорга осиш манзарасини кўришни хоҳлаган эдим, деб бамайлихотир жавоб беради.

В. Верещагиннинг рассомлиги, истеъдоди ўз йўлига. Аммо қандай одамлиги, маънавий дунёси, қалби қанчалик пуч эканлигини, зўравонлик, ўзгаларни эзиш, таҳқирлаш руҳи қон-қонига сингиб кетганини юқоридаги аччиқ манзара кўзгуда кўрсатгандек аниқ намоён этиб турибди. Афсус! Халқимиз топиб айтганидек, «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин!»

В. Верещагин ва у мансуб бўлган гуруҳ босқинчилик сиёсатини муфассал авж олдираётган қоризмнинг садокатли (аслида, манфур) қуллари сифатида тарихда қолди. Уларнинг ўзга халқларни эзиш, талаш, йўқ қилишдан иборат ёвуз қирдикорлари илгор инсоният вақиллари томонидан ҳамиша қораланади.

Шу ўринда яна шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, қоризм сиёсати бутун рус халқининг асл манфаатлари учун бутунлай ёт, бегона эди. Ўз вақтида илгор рус зиёлилари босқинчилик ва талончиликка қарши фаол муносабат билдирдилар. Герцен ва Огарёвлар Лондонда туриб рус империализмининг истилочилик фаолиятини фош этувчи мақолалар эълон қилдилар. Буюқ рус адиби Л. Н. Толстой бир қанча қисса ва ҳикояларида («Хожимуродни эсланг») ўз озодлиги, эрки учун рус қобитларига қарши мардона қурашаётган тоғлик қаҳрамонларнинг олижаноб сиймосини қатта меҳр, ҳайрихоҳлик билан тасвирлайди. М. Ю. Лермонтов оташин шеърларида «ювқсиз Россия» устидан аёвқсиз ҳукм чиқаради. Америка журналисти Мак-Гахан ўз хотираларида қор истибдодининг қонли манзараларини ҳаққоний қизиқ беради. Туркистондаги ҳарбий ҳаракатларда бевосита иштирок этган В. Наливкин беғуноҳ қон тўқишларга қидай олмасдан қор армиясини ташлаб кетади ва чекка Нанай қишлоғида ер сотиб олиб, қўш ҳайдаб, ўз меҳнати, билак қучи билан тирикчилик қилишни маъқул қўради. Бундай фидойилар рўйхатини яна давом эттириш мумкин. Афсуски, улар орасида В. Верещагиннинг номи йўқ.

Мазкур хотирани ўқиган ўқувчида яна бир савол тугилиши табиий. Одамларимизни қамситувчи таҳқирловчи расмлар қизган, қонли уруш манзараларини «илҳом билан» тасвирлаган босқинчи рус қобитининг исми Тошкент қўчаларидан бирида нима учун ҳамоно ўзгармай турибди! Бу саволнинг адолатли ечимини жамоатчилик ҳукмига ҳавола этамиз.

ТАРЖИМОН

Биз ҳаммамиз, яъни Самаркандни «забт этувчилар», генерал Кауфман изидан бориб, амир саройига жойлашдик; ниҳоятда баланд ва кенг хоналардан иборат асосий бинони генерал, сарой атрофидаги уйларни биз — кароргоҳ аъзолари эгалладик; менинг кадрдоним, генерал Головачевнинг чекига эса амирнинг собик харами тушдики, илгарилари ҳар қандай мард, жасур жангчининг ҳам бу ерга қадами етиши амри маҳол эди, табиийки, биз келгунча барча кушчалар қафаслардан бўшалиб, ўқиб кетишга улгуришганди.

Генерал Кауфман хоналари билан бизнинг уйларимиз Темурангнинг машҳур тахт залига туташиб кетганди. Мухташам сарой айланаси ҳашаматли йўлакдан иборат бўлиб, тўрда чиройли бўртма нақшлар билан зеб берилган катта оқ мрамор бўлағи — улугвор тахт — Кўктошнинг айни ўзи турарди. Бу ерга — мана шу саройга бутун Осиё ва Оврупонинг кўпгина жойларидан ҳукмдорлар ҳамда элчилар таъзим бажо этгани ташриф буюришар, тобелик ва садокат рамзи сифатида қимматбаҳо совға-саломлар келтиришарди. Темуранг (сўзма-сўз Оксоқ Темураъносиди) бу тахтда виқор тўкиб ўтириб, кўп сонли вассалларини қабул қиларди. Мен кўпинча генерал Кауфман билан ҳозир биз забт этган жойларнинг тарихи, бу ерга қелишга улгурган сайёҳлар, қитоблар ва ҳоказолар ҳақида фикр алмашган ҳолда залда айланиб юрардим. Биз, айниқса, машҳур Вамбери асарида ўқрайдиган ноаниқликлардан ҳайратга тушдик, масалан, у Кўктош тахти ҳақиқатан ҳам яшил деб қайд этган, тахт устига ўрнатилган темир тахтачага битиклар ёзилган деб таъкидлаган эди, аслида тахт оқ, янаям тўғрироғи қулангга мойил бўлиб, ёзувлар тошга ўйилганди ва ҳоказо. Генерал Кауфман бундай олди-қочдиларни кўргач. Вамбери умуман Самарқандда бўлмаган деган мулоҳазани билдирди.

Мен ҳар қуни шаҳар ва унинг атрофларида кезиб, маҳитлар, бозор, мактабларни, айниқса, галати тасодиф билан сакланиб қолган кўпдан-кўп эски маҳит намуналарини кўздан кечиравдим; ўрганиш ва расм қилиш учун шунчалик манба кўп эдики, ишни қайси биридан бошлашни билмай одам шошиб қоларди: табиат, иморатлар, қиёфалар, қийим-кечаклар, ўрф-одатларнинг ҳамма-ҳаммаси янги, асл ажойиб эди.

Бухоро амираи шаҳарни қайтариб олиш учун 30—40 минг қишлоқ кўшин билан биз томонга қелаяпти, деган миш-мишлар таркаганди. Кауфман қарши ҳужумга тайёргарлик қўра бошлади, биринчи навбатда аҳолини тинчлантириш ва ҳавфсизликни таъминлаш учун янги забт этилган шаҳар атрофларига кўшин юборди. Шарқнинг эски ва янги шоирларий томонидан тинимсиз мадҳ этилган, дабдабали, тенги йўқ, илоҳий Самарқанд ҳақидаги турли сифатларни тўғридан-тўғри қабул қилмаслик керак, чунки Самарқанд ҳам барча Осиё шаҳарлари қабиле етарли даражада ифлос ва бадбўй эди.

Генерал Головачёв Каттакўргон қалъасини қўлга олиш учун отланди, мен ҳам жанг манзараларини қилла қурса энди яқиндан қўрайин деган умидда бу қичик сафарга бирга бордим, аммо қангдан бошқа ҳеч нарсани қўра олмадим, чунки отряддаги зобитларни қаддан ташқари афсуслантирган қодиса юз берди — қалъа жангсиз қаслим бўлди. Суворийлар бошлиғи Штрэндман ишнинг бундай тинч қунланганидан ниҳоятда

газабланди ва калъанинг таслим бўлганини билдириб, садокат изхор этиб келган элчиларни менга топширинг, уларга довуракликни ўргатиб кўяман, деб генералдан талаб килди. Отряд оташинлик билан кутган иш кўлдан кетди — мукофотлар, нишонлар, мартабалар бой берилди — алам килмайдими?!

Бояги суворийлар бошлиги ўз казакларини гўшт билан кандай таъминлаганини эшитиб, кулгидан ўзимизни тия олмадик. Ахоли йўл атрофидаги хамма молни хайдаб кетганлигидан ҳеч нарса топиб бўлмасди, шунда полковник катъий чораларни кўллашга қарор қилади ва вахмистрни чакиради.

— Нега бизнинг букалар узокда бокилаяпти? У ханг-манг бўлиб қолади.

— Кандай букаларни айтяпсиз, жаноби олийлари?

— Бизнинг букаларимиз деяпман-ку сенга, нима, кўрмаяпсанми?—У кўли билан қаршимизда ястаниб ётган бадавлат Зарафшон водийсида ўтлаб юрган молларни кўрсатади.

— Кўраётганим йўк!..

— Гап кайтарилмасин! Хозирок бу ёкка хайдаб келинсин!

Бир неча букани отрядга хайдаб келишади ва уларни бир зумда шунчалик паккос туширишадики, эгалари генералга шикоят қилиб келишганда, уларнинг на суяги, на терисидан ном-нишон қолган эди. Генерал казакларнинг найрангини сезди ва товон тўлашга мажбур бўлди.

Кавказлик жасур зобит Пистолькорс жануби-шарк томондан келаётган Шахрисабз ва китоблик ўзбек аскарлари тўдасини тигга тортиш учун юборилган эди. У кўшинни енгилга енгди, хатто барча голиблар каби жанг майдонида тунаб ҳам қолди, аммо манзилга қараб юриши биланок, душман яна бирлашиб, шундай зарба бердики, таъбир жоиз бўлса, унинг на елкасига миниб олиб, Самаркандга қувиб келди. Генерал Кауфман ва биз қайтиб келаётган отрядни қутиб олиш учун отландик, шаҳардан ташқарига чиқишимиз билан бизни ўкка тутишди, атрофдаги дарахтзорлар орасида шундай қизгин отишма бошландики, кўмондоннинг ҳавфсизлигини таъминлаш учун ёнимиздаги барча казакларни шу захотиёқ қарши ҳужумга ташлашга тўғри келди; биз ярадорларни олиб, қайтишга мажбур бўлдик. Оқибати чекиниш билан яқунланган бояги галаба қўпчилик зобитлар орасида норозилик уйғотди, ботир зобит, ўқига чиккан маишатбоз полковник Назаров Самаркандга қараб қилинган бу кейинги ҳаракат жуфтакни ростлашдан бошқа нарса эмас, деб баралла гап таркатгани учун Кауфман томонидан қамолка олингани ва бўлажак ҳарбий ҳаракатларда қатнашишдан маҳрум қилингани ҳақида эшитдим.

Ёрли ахоли буни чинакам муваффақият деб ўйлаб, хурсандчилигини яшириб ўтирмади, аслида эса у бизни ёв ҳали батамом мажаклаб ташланмагани, бор-йўғи лат еганидан огохлантирди, шарқда бундай ҳодиса тез-тез ўчоғи туради. Тезликда ўзини ўнглаб олган қариб ҳали қурашга қодирлигини билдириб қўйганди. Нима бўлганда ҳам шаҳарни душман қураб олди, деган хабар бир зумда тарқалиб кетди. Биз, ёшлар, парвойи-палак эдик, отрядга оз ёки қўп даражада бирон-бир ҳавф тугилиши ёки ўзимга қандайдир зиён-захмат етиши мумкинлигини ҳаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Қар кўни бир казак ҳамроҳлигида бозор ва шаҳардаги қўчалар ва йўлқалар бўйлаб айланардим, ҳаётим қар соат, қар дақиқа қил ўстида бўлганлигини кейингина англаб етдим. Қўшин кўмондони шаҳардан ташқарига қайётган пайтда айрим қўчаларда мулланинг ваъзини қон қулоғи билан тинглаётган ақсари ўрта яшар одамлар тўдаси ўчоғи турарди; Пистолькорс отряди қайтган қуни эса бундай ваъз ўқийётганлар қони қўпайган, қамамда қалқни

кофирларга карши жангга отланишга чорлашаётган эди. Калъага тезрок етаколай, деб бозорга борадиган катта кўчадан бурилиб, тор, кингир-кийшик йўлкадан кетаётганимда, муюлишлардан биридаги мачитнинг катта дарвозаси очилиб кетди, ичкарида одам тўла эди, кизил кийимли киши — Бухоро амирининг айгокчиларидан бўлса керак — нутк сўзлаб турарди. Халойик таркалаётган пайтда энг кейинда овози ва кўл ҳаракатлари билан халкни кўзгалишга даъват этиб менинг танишим — Шердор мачитининг катта муллasi борарди.

— Салом, мулла!— дедим мен; у жуда даргазаб бўлса-да, хамманинг кўз ўнгида ўзига узатилган кўлни олиб кўришишга мажбур эди.

Генерал Кауфман шаҳардан чиқиши биланок аҳоли кўзголон кўтармокчи, деган гап айланиб колди. Аммо мен туну кун ерли аҳоли орасида кезиб юрар эканман, худди шундай бўлади деган фикрга аллақачон келган эдим, бошка хаёл, хатто тасаввуримга ҳам сигмасди. Шу кунларда мен шаҳар ташкарисидаги Шохи Зиндага — Темурлангнинг ёзлик саройи шундай аталарди — элтадиган йўлдан бориб, у ердаги мачитлардан бирида сакланиб колган, бир вақтлар унга тенгсиз кўрк бағишлаб турган мўъжизакор нақшлар тасвирини чизаётган эдим. Уруш манзаралари ўрнига хаммаёқда нукул кум, чангу губорни кўравериш меъдамга тегиб кетганидан биринчи оқазия биланок Самарканддан кайтиб, Кўконга саёхатга жўнашга қарор қилганим учун хатто генерал Кауфман билан хайр-хўшлашиб ҳам кўйтандим. Бахтга қарши, эртаси куни, у кетгандан кейин шаҳарни қуршаб олган шахрисабзликларнинг тахдиди туфайли хали-бери оқазия бўлмаслигини маълум қилишди, бунинг устига шаҳар мададга мухтож эди, 3 чақиримга чўзилган деворни кўриклаш учун қалъамизда бори-йўғи 500 одам бор эди.

Яна бир кундан кейин, эрта тонгда сарой ховлисидаги мен истикомат қилаётган хонага ерли-аҳолини бошқариш учун қолдирилган ураллик казак, майор Серов чопиб кириб келди. У қуролланган халойик бизга очикдан-очик душманлик қайфиятида турганлиги важдан бундан кейин шаҳарга бормаслигимни тайинлади. Шахрисабзликлар шаҳар остонасига келиб, ичкарида исён кўтарилиши ва қалъага ҳужум бошланишини қутишаётган эмиш.

— Худо ҳақки, қалъа деворидан ташқари чика кўрманг,— деб мени огохлантиради у, ўлдириб қўйишлари мумкин, изсиз гумдон қилишади, ким ўлдирганиниям аниқлаб бўлмай қолади.

Афгон отрядимиздаги бир форснинг суратини куни кечагина чиза бошлагандим. Агар шу кўлимни ушламаганда, тан оламанки, бу гал ҳам ҳеч қандай ҳавф-хатардан кўркмасдан шаҳарга отланган бўлардим.

Душман Бухоро тарафидан бостириб келади, деган тахмин тўғри чикди, эртаси куни, тонг шаҳарда ҳужрамдан чикканимда кўлларига дурбин ва қузатув асбоблари ушлаган қалъа маъмурларини кўрдим.

— Нима гап?

— Мана бу ёққа қаранг!

Дурбинда ҳам, дурбинсиз ҳам шаҳар ўзра юқсалган Чўпон-ота тепалиги кўшинга тўлиб кетгани аниқ-таниқ кўриниб турарди, милтик найзалари қуёш нурида ярқиради.

Аскарлар орасида отлик бошлиқлар айланиб юришар, чопарлар серҳаракат бўлиб қилишганди. Орамиздаги баъзи ёши катта зобитлар ҳозир қалъага ҳужум бошланади, деган қатъий фикрда эдилар, бошкалар эса бундай бўлишига мутлақо ишонишмасди, мен ҳам ана шу кейингилар қаторида эдим. Мунозара қилаётганлар ичида қалъа қутволи, майор Штемпель, бояғи Серов ҳамда юқорида айтганимиздек, тили захарлиги учун

жазога дучор бўлиб, Самаркандда колдирилган полковник Назаров бор эди, мен у билан шу пайтгача таниш эмасдим.

Шу куни афгоннинг суратини деярли битираёзгандим, факат оёқларини чизишим колганди, аммо бугун буни уддалай олмаслигимга кўзим етди. Ёдимда бор, кечкурун сапёр Б.нинг таклифига мувофик душман шаҳар томондаги калъа деворига туташ кўтармани кандай кўпораётганини кўргани бордим, Генерал Кауфман кетишидан олдин эски деворнинг бузилиб, бемалол ўтиш мумкин бўлиб колган жойларини тузатишни мана шу зобитга топширган, аммо мухандислар жиддий хужум бўлишига ишонишмаганлигидан бу ишни кўл учида бажаришаётганди, Чўпон-отага тўпланган ёв кўшинини кўргандан кейингина улар гайратга кириб кетдилар. Шунисигаям шукур, шаҳарга ўтиш мумкин бўлган энг катта ўпирилган жойни жанг бошлангунча тузатиб улгуришди, агар ярим соат кечикишганда борми, бутун калъа кўлдан кетган бўларди.

Эртаси куни афгоннинг чала колган суратини битирмокчи эдим, хизматимдаги казак эндигина олиб келган чойни ичаётган пайтимда узундан-узок отишма бўлиб. «ур! ур!» деган дахшатли кийкириклар эшитилди ва у кучайгандан кучайиб борди. Ахвол жиддийлигига аклим етди: калъага хужум килишарди!—револьверимни чангаллаб, жоним борича отишма бўлаётган жойга — Бухоро дарвозасига югурдим. Карасам, ўзи тушган уй олдида ранги окариб Серов турибди, хадеб мўйловини асабий холда юлкиб бураяпти — бу жасур, кетворган казак огир ахволга тушиб колганда доим шундай киларди.

— Мана буни каранг-а, мана буни каранг!— деб такрорларди у.

— Нима, ишимиз ёмонми?

— Хозирча ёмон эмас, аммо кейин нима бўлади? Ўзингиз биласиз, гарнизонимизда 500 одам бор, улар эса, мендаги маълумотларга кўра, 20.000 дан ортик.

Мен олдинга караб чопиб кетдим. Мана, Бухоро дарвозаси. Тепадаги майдончада тутун ичида колган аскарлар душман томонга тинимсиз ўк ёғдиришади, югуриб борар эканман, химоячиларимиз озлигини кўриб, биринчи дуч келган, ўк еб ўлиб ётган жангчининг милтигини олдим, чўнтагимни ўк-дорига тўлдириб, харбий дўстларим билан биргаликда 8 кун калъа мудофаасида турдим, бу азбаройи кандайдир кахрамонлигимдан эмасди, гарнизонимиз оз сонли эди, шунинг учун госпиталдан эндигина тузалиб чиккан, хали кучга кирмаганлар ҳам ҳеч бўлмаса найзалар сонини кўпайтириш учун хизматга сафарбар килиндики, соғлом одамнинг бир чеккада томошабин бўлиб туриши гуноҳи азим ҳамда тасаввурга сигмайдиган хол эди.

Биринчи хужумни даф қилиб, дарвозани амаллаб ёпиб олдик, душман оркага силжиб, деярли деворларга туташиб кетган уйларга жойлашиб олди ва биз томонга тинимсиз ўк ёғдиришда давом этди, улардаги милтиклар, табиийки, жуда ёмон бўлиб, ўки йирик эди, аммо мерганлик билан отишарди, бунинг устига биз ўк узиб, мўлжалга тегизишга кийналардик, сабаби улар уйлардаги кичик-кичик туйнукчалар оркали бизни бемалол нишонга олишарди. Биз томонда бундай туйнуклар йўклиги учун деворнинг нурай бошлаган бўғотидаги пана жойлардан туриб отардик, талафот ҳам шунга яраша кўп эди. Ёшрок аскарлардан бири бегамлик қилиб уйдан бошини чиқарган ўзбекни менинг кўз ўнгим-да кулатди, яна ботирлиги кўзиб, туйнуклардан бирига каратиб чакконлик билан ўк уза бошлади, ракибнинг милтиги ишдан чикдими ё тумшугидан ўк едими, хар калай талай вақтгача у томондан ўк отилмади. Рухланиб кетганидан завкланиб қулиб, ўзича хазил-мutoйиба қилиб турган аскар ногоҳ кесилган дарахтдек кулади, нак манглайдан ўк еган эди, унинг отилмай колган патронларини мерос қилиб олдим. Ковургасига ўк

теккан яна бир аскар кўлидан милтигини тушириб юборди, у кўкрагини чангаллаганча майдончада зир айланиб кичкирар эди:

— Ох, биродарлар, ўлдиришди, ох ўлдиришди! Ох, ажалим етди!

— Нега бакирасан, тентак, ётсанг-чи!—хитоб килди унга якинрокда турган ўртоғи, аммо бечора хеч нарсани эшитмасди, яна бир марта гир айланиб чиккач, гандираклаб ёнбошига куладия ўлди, ўк-дориси ҳам менинг захирамга кўшилди.

Кўп ўтмай майор Альбедил келиб, кичик зобитдан кўмондонликни қабул қилиб олди, душман эгаллаган маррани синчиклаб кузатгач, у-бу деб буйрук берди, аммо у ҳам узок рахбарлик қилолмади, ёдимда бор, ниманидир гаплашаётган эдик, у бирдан ўтириб қолди ва «яраландим» деди. Уни елкамда суяб, аскарлардан бирини чакирдим-да, аввал пастга олиб тушдим, сўнг дарвозадан бир чакиримча узокликдаги амир саройига жойлашган шифохонагача олиб бордим. Альбедил охирги буйруқларни ҳам мардона берди, довдираб қолган аскарларни қаттиқ туришга, чекинмасликка даъват қилди, сўнг шундай бўшашиб, шалпайиб осилиб қолдики, уни солдатларга бериб юборишга кўнглим бўлмасдан турар жойигача элтиб қўйдим. Ярадор йўлда ниҳоятда толиқди, замбил йўк эди, манзилга бир амаллаб етдик.

— Сезиб турибман, ярам жуда оғир,— деди у.— Куним битганга ўхшайди. Мен, албатта, унга тасалли бердим, ўк оёғининг юмшоқ жойига текканини

айтиб, ўтиб кетади, хали тузалиб, ўйинга ҳам тушиб кетасиз, деб кўнглини кўтардим.

Дархақиқат, у тузалди, ўйинга тушадиган бўлди, аммо бухороликларнинг ўқи барибир кучини кўрсатди, у мен ўйлагандан кўра кўпроқ зарар етказди, суякни тешиб ўтмаган бўлса-да, мажаклаб ташлагани учун унга неча йилларгача азоб бериб юрди.

Альбедилни докторга топширгач, яна орқага — отишма ва «урхо-ур» қайнаб ётган дарвоза томонга чопдим. Озгина юрмасдан, чапда, девор муюлишида турган бир гуруҳ аскарларга кўзим тушди: улар тўда бўлишиб журъатсиз овозда «ура!» деб қичқиришганча хужум қилаётганларнинг бошлари хар лахзада кўриниб турган бўғотларга қараб тартибсиз ўк узишарди.

— Хаммамиз шу ерда ўлиб кетамиз,— таъкидлашарди ковоғи солиқ, аскарлар.—

Парвардигор гуноҳларимиз учун жазо берди! Тирик чиқолмайдиган бўлдик.

Кауфмангаям балли-е, истехком курмади-ю, бизни ташлаб кетди-қолди...

Кўлимдан келганча далда бердим:

— Шунчалик обидийда қилишга уялмайсизларми? Хали туриб берамиз, нахотки тириклай таслим бўлсак?

Девор оша биз томонга улоктирилган номаълум олов жисм аскарларнинг ўтақасини ёриб юбораёзди.

Бир гуруҳ аскарлар зобит бошчилигида девор бўйлаб анча наригача боришди — юкорида номи тилга олинган полковник Назаров қалъага ёпирилган фалокатни кўргач, қамокка олинганини дарҳол унутиб, қурол ушлашга мадори келадиган шифохонада ётган ўз батальонига қарашли аскарларни тўплаб энг хавфли нуктага етиб қелганди. Унинг ёнига бутунлай довдираб қолган жангчилар қопиб кела бошлашди.

— Жаноби олийлари, ёриб ўтишяпти, ёриб ўтишяпти!

— Кўркманглар, биродарлар, мен ёнингиздаман.— Унинг хотиржамлик ва ишонч билан берган жавоби тинимсиз хужум ва шовкин-сурондан гангиб, ўзини йўқотиб қўйган аскарларга жуда тез таъсир кўрсатди.

Шу дақиқадан бошлаб Ўрта Осиёга доир ҳарбий ҳаракатлар солномасида батафсил баён этилган ва саккиз кун давом этган мудофаа чоғида иккимиз доим бирга бўлдик.

Яна «ур! ур! ур!» деган кичкириклар тобора якинлаша бошлади ва девор узра хужум килиб келаётганларнинг каллалари кўринди, улар калъага ўтишга тайёрланишаётган эди, чамамда. Аскарлар буйрукни кутиб ўтирмасдан. бирва-ракайига ўк ёғдиришди, каллалар гойиб бўлди ва атрофга сукунат чўкди, осонгина кириб олишни мўлжаллаган оломон кучли каршиликка дуч келгач, девордан узоклашди. Гап шунда эдики, деворнинг нураган мана шу жойида хар икки томонга бемалол ўтиладиган сўкмок бўлиб, уни хали ёпиб улгуришмаганди, калъага кириладиган махфий йўлларни беш кўлдек яхши биладиган махаллий аҳоли хужумчиларни бу ёкка тўғри бошлаб келишгани аник эди. Команданинг бир кисмини колдириб, бошка томонга кетдик. У ёкдан олдинма-кейин бир неча ранги бўзарган, харсиллаб колган аскарлар Назаровнинг олдида чопиб келишарди. Улар етиб келмасданок узокдан туриб:

— Жаноби олийлари, у ёкда ёриб ўтишяпти, у ёкда!— деб кичкиришарди. Дарвозадан ўнгга караб ташландик, бир тўда корамагиз ўзбеклар деворнинг ўпирилган ва ёгочлар билан нари-бери тўсиб кўйилган жойини эндиgina бузишаётган экан, улар найзобозлик тугул узокдан ўк узишимизни хам кутмаган чоги, биринчи хамладаёк кочиб кетишди.

Уч чакиримга чўзилган бу калъанинг хамма ёғи илвиллаб колган, хохлаган жойидан ёриб ўтиш мумкин эди, бунинг устига ичкаридаги сон-саноксиз уйчалар унга туташиб кетган эдики, мабодо душманнинг озгина кисми кириб олса, уларни хайдаб чикариш жуда кимматга тушган бўларди.

Одам айтишга хам, хатто эслашга хам уялади: биз оркага эндиgina бурилгандик.

Николай Николаевич Назаров карам шўрва ичиб олсак ёмон бўлмасди, деб огиз жуфтлаган эдики, аввалги жойимиздагилар изимиздан чопиб келиб колишди:

— Жаноби олийлари, авф этасиз, хужумга ўтишяпти.

Яна югуриб кетдик. Хеч ким кўринмаса-да, кучли шовкин-сурон эшитилар ва кучайтандан-кўчайиб борарди, хатто кичкираётган алохида овозларни ажратиш мумкин эди, улар жуда якинда бўлиб, табиийки, деворни бузишга тайёрланишаётганди, биз дамимиз ичимизга тушиб, кута бошладик.

— Девор устига чикайлик, нима килишаётганини кўрамиз,— деб шивирладим Назаровнинг кулогига, кутавериб, тбкатим ток бўлганидан.

— Жим! — хитоб килди у.— Кани, киришсинчи.

Мана шу холатни суратларимдан бирида акс эттирганман. Нак бошимиз устида кийкириклар эшитилиб турибди, довюрак сарбозларнинг калласи бўгот лабида кўрина бошлади хам, «ура!» садолари янгради ва биз томонимиздан шундай кучли ўк ёғдирилдики, яна найзобозликка эhtiёж колмади, душман оркага чекинди.

Бу бетўхтов хужумлар аскарларга кучли таъсир килиб, гангитиб кўйганлиги кўриниб турарди, хамма жойда «маконимизни шу ердан топамиз» деб такрорлашарди улар. Вакти-вакти билан хазил-мутуйиба килиб, одамларнинг кайфиятини кўтариб Туриш учун Назаров анчагина куч-гайрат сарфлади. Умуман, хужум палласида аскарлар матонат билан туриб беришганини яккол хис килдим. Хужумлар орасидаги озгина тиним чогида хам ракиблар тез-тез гашга тегиб туришарди: аллаканчаси девор бўйлаб яшириниб келар ва кўз очиб юмгунча мил-тикларини бўшатишиб, довдираб колган аскарлар жавоб кайтаргунча гойиб бўлишарди, уларнинг ўклари онда-сонда нишонга тегса-да, одамларнинг кайфиятини бузарди, бизникилар доим догда колишар, отган ўклари эса девор бўлакларини кўчириб туширарди, холос. Буни кўриб нихоятда газабим кўзиди, мил-тигимни шайлаб, корабошлардан бири келармикин, деб анча вакт пойлаб тур-дим,

хатто сабрим чидамасдан ёмон сўзлар билан сўкиниб юбордим ҳам — аскарлар шу захотиёк танбех беришди:

— Энди сўкишдан фойда йўк, фурсат ўтди.

Аскарлар олдинига мени «хазратлари» деб аташди, аммо Назаров Василий Васильевич деб мурожаат қилаётганини эшитгач, дархол уни илиб олишди ва тез орада, бутун гарнизон — касалхонадаги беморларгача — «Василий Васильевич» кимлигини биладиган бўлди.

Шу пайт калъадаги артиллерия бошлиги, омадли жасур капитан Михневич ҳаммамизга девордан ошириб, душман тўдасига улоктириш учун кўл гранаталари таркатиб чикди. Бахтга қарши ташқаридаги гала-говур тиниб, уларни қайси тарафга улоктиришимизни билмай қолдик, бунинг устига яна қандайдир хийла ўй-лашаяптимикин, деган хавотир ҳам бор эди — девор устига чиқиб, душман қаер-далиги ва нима қилаётганини билиш жуда зарур бўлиб қолди. Офицерлар бир неча аскарни юборишди, аммо улар бир-бирини туртиб, олдинга унда-шар, муқаррар ўлимга боришни ҳеч қим хохламасди. — Тўхтанглар, мен гимнастикани биламан! — дедиму юқорига югурдим, Назаров: «Василий Васильевич, сизга нима бўлди, кайтинг, бундай қила кўрманг!» деганча қолаверди.

— Тушинг! Пастга тушинг! — шивирлади Назаров, мен орқага қайтмадим, ростини айтсам, ваҳима боссада, орият қўймади. Бўгот лабида ётганимча: «Энди у ёкка қандай қарайман, ўрнимдан турган захотиёк отиб ўлдириша-ди-ку», деб ўйлар эдим, бундай пайтларда ҳар қандай ҳаёл мияга бир-икки лахзадаёқ келади-қолади — шартта ўрнимдан турдим. Қаршимда — девор билан уйлар орасини тумонат одам босиб кетганини кўрдим — ҳаммасининг нигоҳи саллала кишига қаратилганди — қандайдир кенгаш қилишаётганди. Улар ногоҳ бошларини буриб мен томонга қарашди ва илк дақиқада ҳайратдан донг қотиб қолишди — ана шу ҳолат мени қутқарди; эс-хушларини тўплаб: «Мана! Мана!» деб бақиришганда яшириниб улгурган-дим, — мен тўрган жойга ўнларча ўк ёғилди, қанг-тўзон қўтарилди.

— Тушинг, худо ҳақки, тезроқ! — фиғон қиларди пастда меҳрибон Назаров, албатта, энди буни таъқидлашга ҳожат йўқ эди; одамлар тўпланиб турган тарафни кўрсатдим, кўп ўтмай гранаталар портлаб у ёқда шунақанги Дахшатли қийчув, тўполон қўтарилдики... Мўлжал аниқ олинган эди.

Назаров ўзига-ўзи хўжайин бўлганлиги учун хоҳлаган жойга бориши мумкин эди, шундан фойдаланиб, деворнинг ҳамма томони бемалол кўриниб турадиган қалъа бурчагига жойлашдик. Тан олиш лозимки, Самарканд қалъасининг деворлари баланд ва кенг эди, у юз йиллар қаъридан емирилмасдан омон чиккандй, озгина сокчилар ёрдамида химоя қилса бўларди-ю, аммо бахтга қарши унинг кўп жойлари нураб кетган, бирварақайига бир неча ерни қўриқлашга тўғри келарди, мудофаадагилар озчилик бўлиб, ноиложликдан оёкка тургазилган касаллар ва ярадорларни ҳисобга олмаганда бор-ўйга 500 га яқин одам бор эди. Касалларнинг айримлари шунчалик қувватдан қолган эдики, ҳатто «ура» деб қичқиришга ҳоли келмасди; милтикни зўр-базўр ушлаб туришарди; ёнгинасидаги шериги ўк еб ўлса ёки яраланса, нарироқдагилар газабланиб қичқириб қолишарди: «Хой, нега оғзингни очиб қараб турибсан, қўтаришиб юборсанг-чи!»

— Қучи-чим ет-май-ди, қув-ва-тим йўк.-

— Қимирлай олмасанг, нега қелдинг?!

— Қайдан билайин, буйруқ шундай бўлди, ҳаммамизни девор ёнига ҳайдаб қелишди. Биз янги қузатув ўрнимизга жуда яхши ўрнашиб олдик. «Барин»дан ажралишни

хохламасдан мени излаб келган казагимни сигареталаримни олиб келишга юбордим, Назаров нон ва арок келтиришни буюрди. Тамадди килиб, сигара чёкдик — рохатижон бўлди! Сигара шундай кувнок кайфият багишладики, мен яна бир кутисини сотиб олдим ва ён-атрофимиздагиларга улашиб чикдим — хаммаёк тутунга тўлди. Карам шўрва таркатилди, хамма корнини тўйгазиб олди, эрталаб-ки ичилмай колган чойдан кейин кун бўйи кўлимга теккан овкат шу эди. Назаров бутун командаси билан томнинг соясига жойлашди, мен эса девордаги коровул ёнига бордим у ерда ўқтин-ўқтин милтик отилиб турар, ўкка учган айгокчини кандай йикилаётганини бемалол кўриш имкони бор эди. Ёдимда, кўшнимнинг ўки бирини йикитди, аммо у ўлмади, гимирай бошлади, аскар уни биратўла саранжомлаб кўймокчи бўлган эди, шериклари йўл беришмади.

— Кўй, Серёга, отма!

— Ахир кетиб колади-ку.

— Кетса-кетаверсин, энди у жангга ярамайди!

Дархакикат, у кетди, бизни гафлатда колдирганига тўла ишонган холда усталик билан жила бошлади, у девор якинида, кўча ўртасига йикилган эди, тез ҳаракат килиб сездириб кўймаслик учун ётган жойидан секин ёнбошига аганади ва шу алфозда охиста сурила-сурила тўсик ёнига етиб борди, бир неча кўл чўзилиб уни дархол тортиб олишди, улар ўрисни лакиллатдик деб ўйлашди, ўрис Серёга ҳамда бошқа кўпчилик ўрислар ўлдиришни хохламагани ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмади, албатта.

Мана шундай таъсирчан манзараларни ҳисобга олмаганда, бизникилар ҳеч кимни якин келтиришмади; аммо бизни ҳам «сийлаб» туришарди! Ўқлар ҳамон уйлардан отиларди, калъанинг маълум нукталари кичкина шинаклар оркали ҳар доим нишонга олинган, бош кўтарсанг бас, ўкка учининг тайин эди. Уларнинг ўқлари сапёрларимиз якингинада куриб улгурган тўсикларга визиллаб келиб уриларди. Бир марта, эндигина тепкини босаман, деб турганимда, ўк нак тўсикка келиб тегди, устимга кум ва камиш ёгилди. Чидаб туролмасдан кўлларим билан юзимни бекитдим.

Мени яраланди, деб ўйлаган Назаров:

— Дарров олиб тушинг! — деб бакирди пастдан туриб. Бошқа сафар, нишонни пойлаб ётган кўйи, ёнимдаги кўшнилари билан гаплашмокда эдим — юмшок бир нарса келиб урилганини эшитдим — атрофга олазarak кўз ташладим, карасам, кўшним кўлидаги милтигини тушириб юборди ва огзидан кўпик сачратганча девордан умбалок ошиб кулади...

Назаров икки ёш офицер билан, уларнинг исми ёдимда йўк, ўз уйидагидек бемалол жойлашиб олганди. Бир идишдаги аракни бўшатгач, аскарларга яна келтиришни буюрди, одатига кўра хушчакчак бўлиб, ҳазилкашлик кила бошлади, аскарларнинг каттик кулгиси ва биз эгаллаган тўсиккача эшитилиб турган тилга олиб бўлмайдиган ибораларга караганда, унинг мутуйибалари ҳам ўта камтарона эди. Гўё хавф-хатар ўтиб кетгандек туюларди.

Аммо бу омонат хомхаёл узокка бормади. Кўп ўтмай, шаҳарнинг Бухоро дарвозаси томонда бизга таниш бўлиб колган хужумга чорловчи хитоблар эшитилди ва отишма бошланди, сўнг «жуда кисиб кўйишди» деб ёрдам сўраб, бир аскар югуриб келди. Назаров бурчакдаги манзилгоҳида бир гуруҳ сокчиларни колдириб, ўзи илдам юриб, дарвоза томонга кетди: бу ерда бошчилик килиб турган офицер ўз ихтиёри билан раҳбарликни унга топширди, сапёрлар бошлиги штабс-капитан Черкасов ҳам кўл остидагилар билан унинг измига ўтди. Яна хужум даф этилди. Коронгилик туша бошлади. Мис чойнак кайнатиб, , энди ичамиз, деб тараддуд кўрганимизда улгуролмай

колдик — яна хужум бошланди. Мен беихтиёр эрталабки ичилмай колган ва чамамда, хали ҳам хонамда турган чойни ҳамда оёғи чизилмаган, энди кайта кўл уришим даргумон бўлиб турган афгонни эсладим.¹ Бу гал душман жуда тез ортига кэйтди, улар кетиши биланок дарвоза оркасида тутун кўринди. «Вой аблахлар-эй, ёндириб юборишмокчи-ку!» Худди шундай бўлди. Тезда кучли аланга гира-ширз осмонни ёритди. Дарвоза ағдарилиб тушиши биланок кучли хужум бошланди ва у сурункасига узок дэвом этди. Деярли юзма-юз отишишга тўғри келди. Ахвол танг бўлиб, гала-говур, шовкин-сурон кучайиб борарди, шу ахволда бекордан-бекорга дуч келган томонга ўк отаётган аскарларга караб бакириб бердим:

— Осмонга нега ўк узасизлар, у ёкда нишон йўк-ку!

— Кўркитаяпмиз, Василий Васильевич, — жавоб берди биттаси нихоятда жиддий алфозда.

Ёдимда, хужум килаётганлардан иккитасини, таъбир жоиз бўлса, профессорларча отиб кулатдим. «Ўк узишга ошикма,— дедим мен,— стволни мана бундай тўғрилаб, пойлаб тур», милтикни деворнинг дўнг жойига кўйдим, худди шу пайт чопон кийган, милтик осган киши шундоқкина дарвоза ёнида кўчадан чопиб ўтиб колди; ўк уздим, у ағдарилиб тушганча жойида котди. Ўк жуда яқиндан узилгани учун бечоранинг чопони тутай бошлади ва у, яъни курбон, бир кеча-кундуз давомида аста-секин ёниб, кора кўмирга айланди, жон аччигида огзини ушлаб колган экэн, кўли шу кўйи котиб колди, бу кора шарпа деярли бир хафта давомида кўз ўнгимизда ётди, асосий кўшинларимиз шахарга кайтиб келишаётганда уни, яъни менинг шўрпешона курбонимни босиб-янчиб ўтишди. Иккинчиси ҳам худди шу тахлитда ўкка учиб ўлди.

,— Каранглар, Василий Васильевич биз учун канчалик жон куйдиради-я,— дейишарди эскарлар.

Ёмонлик кетидан яшилик келади, деганларидек дарвоза ўпирилиши билан Черкасов кум-тупрок солинган копларни калаштириб жуда ажойиб тўсик ясади-да, йирик питра отадиган замбарак ўрнатди. Шундан кейин ишимиз бутунлай ўнгланиб кетди. Коронги тушганди, кулагэн дарвозанинг устун ва тахталари лакка чўғ бўлиб ётарди. Назаров аскарларни коронгида кўринмайдиган килиб жойлаштирди, факат нэйзалэргинэ ялт-юлт этиб коларди. Ўртадаги замбарак ҳамда тўпчилар ва аланга шуъласида ок кўйлаги билан камзули товланиб турган зобит яккол кўзга ташланиб турарди. Ташкаридаги шовкин тобора яқинлашиб келаверди, минглаб хир-кирок овозлар: «Оллох! Оллох!» деб тинимсиз хитоб килишарди. Нихоят, олдиндагиларнинг киёфаси кўринди, улар оркадагиларни рағбатлантириб чорлашарди, хеч бири ўк узмасди, кўлларидаги курул килич ва калтакдан иборат эди; худди кўй подасига ўхшаб дарвозага ва замбаракка ёпирилишди... Биринчи!— поручик Служенконинг овози жаранглади. Тўп дахшат солиб гумбурлади, питранинг кандай чирсиллаб сочилаётганигача аник эшитдик. Сўнг сукунат чўкди — хеч нарсани кўриб бўлмай колди, ҳаммаёкни тутун чўлгаб олганди, бир-икки дакикадан кейингина узокдан овозлар кела бошлади, улар чекинишган, чамаси, ўзаро хисоб-китоб килишар, сўқинишар, бир-бирига дашном ёғдиришарди, биз эса ўзимизда йўк шод эдик. Бундай шиддатли хужумлар кетма-кет бўлиб турди; кандай килиб бўлса-да калъани эгаллашга ахд килишгани сезилиб турарди, аммо тартибсиз бу оломон яқин масофадан отилаётган тўп ўқларига бардош беролмасдан чекинишга мажбур бўларди, Айни замонда, улар чекинаётиб халок бўлганларни суяб, кўтариб олиб кетишзётганини сезиб турардик, девор яқинида кулаганларни эса олиб кетиш имкони йўк эди — тонг ёришганда душман нечоғлик кўп курбон берганлигини кўрдик, куёшнинг

ўткир тигида улардан бадбўй хид чикардик, шу кезларда бирон-бир юкумли касаллик таркалиб кетмаганигз хали-хали хайрон қоламан.

Хаммаёк тинчигандан кейин биз ҳам унча узокда бўлмаган мачитга ҳамла килдик, уни истехкомгз айлантриб олишгани ва барча хужумларни шу ердан бошлашаётгани бизга маълум эди. Душман узокка кетганига ишонч ҳосил килгач, тун қоронғилигидан фойдаланиб бу ярамас мачит ичига охиста кириб олдик, зудлик билэн ёғоч, шох-шаббаларни тўпладик-да, ёндириб юбордик. Бизнинг зараримизга хизмат килган дарвоза яқинидаги бир неча уйга ҳам худди шу тарзда ўт қўйдик. Ховлилардан бирида туркмени саман аргумокка дуч келиб қолдик; уни менга совга қилмокчи бўлишди, эммо мен бу иноятдан воз кечиб, отни эртелга топширдим, кейин эса эртелдан 40 сўмга сотиб олдим. Бу ерда ҳам ёнадиган нарсаларнинг ҳаммасини ёқдик. Ўзаро шивирлашиб гаплашардик, қоронғида факат: «Николай Николаевич!, Василий Вэсильевич! Тутатқини бу ёкка беринг, тез, тез!» деган хитобларгина эшитиларди. Яна бир кизиги, Назэров ҳамлага туфли қийиб чикқанди, ўйлашимча, бу паришонхотирликдан эмасди, у ҳеч қандай хавф-хатарни писанд қилмаганидан, кечкурун ечиб қўйган этигини қайта қийишга эринган эди чамаси.

Олов тиллари қўтарилгач, жуфтакни ростлаб қолдик, фурсат ҳам етган эди, ёнгинни сезган оломоннинг шовкин-сурони яқинлашиб келарди. Ўтни ўчиришга уриниб қўришди, аммо энди бунинг имкони йўқ эди, аланга қучайгандан қучайиб борарди.

Яна хужумга ўтишди, аммо яқин атроф яққол қўриниб турганлиги туфайли бу уриниш ҳам муваффақиятсиз тугади.

Тун бўйи замбарагимиз ва ёкимтой командир Служенкога тиним бўлмади. Унинг «Биринчи! Биринчи!» дея жаранглаб турган буйруқлари остида уйкуга кетдим. Шундоққина қўча юзасига тахталарни тўшаб, милтигимизни тахт қилган қолда ёнбошладик, бундай галати шароитга қўникмаганим ҳамда бургаларнинг аёвсиз талашига ҳам парво қилмай, қонг қотиб ухладим.

Тун ярмидан оққанда галати овоздан уйғониб кетдим — биз ўт қўйган мачит ағдаралиб тушган эди. Хаммамиз девор устига чиқиб, ишимизнинг натижасини томоша қилдик; ажойиб кеча эди, хаво майин, осмон тўла юлдуз; қоровуллар ўз жойида хушёр, атрофни зийраклик билан қузатишади, бирпас гурунглашиб тургач, яна уйкуга кетдик.

Эрта қонгдан қох биз қомонга, қох кечаги жойга, ундан ҳам нарироқдаги шаҳарга қириладиган асосий йўл қомонга тинимсиз хужум қилиб туришди. У ёқдаги дарвозалар олдига ҳам замбараклар қўйилди, қулай маррани эгаллашқанди, бу қомондан қалъага факат қандак устига қурилган қўприк орқалигина қириларди, шу туфайли у ёқлар анча беҳавотир эди. Мақодо адашмасам, Жиззах дарвозаси деб аталган мақкур маррага қннақам қохол, ажойиб инсон қаптан Шеметило рақбарлик қилқанди. Ақвол танг бўлиб қолган қайтда Назаров қар икки қомонга ҳам мақад қуқлари юборди; биз кеча жанг қилган жойга хужум қилишаётгани қққол қўриниб турарди, хужумга ўтган оломон «ур» деган қийқириклар остида бўғотларқача қикиб қелишар ва бир қанқаси ўлиб, ярадор бўлқандан кейингина қор-ноқор орқага қеқинишарди.

Нихоят, хаммаёк Тинқиди. Николай Николаевич мени нордон овқат еб олишга қўн-дирди, улар қарам шўрвани шундай аташарқан. Бизга эрғашиб қелган савдоқарлар қохлаган вактимизда, қатто хавф-хатар ёғилиб турган қайтда ҳам овқат топилишини қўпдан бери қулогимизга қуйиб қелишарди. Савдо-сотик ишларини йўлга қўйиш учун Самарқандга бирга қелган рус савдоқарлари бундай мушқул ақволга тушиб қолганимиздан норози эди, албатта. Улардан бири — машқур Немқаниновнинг қой савдоси бўйиқа ишонқли вақили

Трубчанинов шерикларига караганда мард чикиб колди, у кизил кўйлак кийиб, ов милтигини кўтарганча ёнимга келди; колганлари шунчалик кўркок эканки, отишма бошланиши биланок шам ёкиб, икона ёнига тиз чўкиб олишар ва тангрига илтижо килишдан бошкага ярамасди. Ўқлар ёгилиб, эшикларни тешиб ўтган пайтда улар хонанинг бошка бурчагига чор-ночор сурилишар, кичик калибрли замбарак ўқлари том устида ёрилганда учинчи жойга ўтиб, ибодат килишда давом этишарди.

Улар бизни едириб, ичиришар, аскарларга арак ва кутилаб сигареталар юбориб туришарди, бир гал девор бўйлаб юриб, савдогарларнинг тухфасини хохлаганларга таркатиб чиқдим. Бечоралар отишма вагала-говурдан, ўлгудек кўркишар, «кутилмаган меҳмонлар» ана келади, мана келади деган вахимада кун ўтказишаётганини очикчасига тан олишарди.

Беморлар ва ярадорларимизни маросимлар залига жойлаштиргандик, аммо томни тешиб тиккасига тушган тўп ўки бир канча ярадорларга шикаст етказиб, докторни ҳам ўлдиришига сал колгандан кейин уларнинг бир кисмини уйларга, бояги савдогарлар ёнига ёткизишга тўғри келди. Боякишлар энди бутунлай оромдан махрум бўлишди, чунки Трубчаниновнинг айтишига караганда, ярадорларнинг кечаю кундуз килган нолайи зорига токат килиб бўлмас эди.

Темурланг яшаган залга бир канча жухуд оилалар жойлашиб олишганди. Мен Назаровга буларни мукаддас тарихий жойдан кўра бошка ерга кўчириш маъкул бўлмайди-ми, деб айтган эдим, у; «Нима учун,— деб жавоб берди.— Мен хали уларга... хам рухсат бераман!» Жухудлар хам анча-мунча экан, улар бола-чака, козон-товоги билан кўчиб келишганди, шахарга руслар киргач, улар яйраб, ўзларини эркин хис кила бошладилар, белига аркон ўрнига кайиш боглаб юрадиган, хатто бемалол от минадиган (ва хоказо) бўлдилар; булар илгари катъий ман этиларди, агар улар шахарда колишганда, кириб юборишлари аник эди. Менга айтишларича, каттик отишма пайтларида улар дахшатли дод-фарёд кўтаришар, худога илтижо килиб, юзларини юлишар экан. Жухудлардан бошка форслар, хиндилар, татарлар хам бор эди. Буларнинг хаммаси биз кириб келган пайтимизда истикболимизга чикишиб, энди нима бўлади, деб сўрашган, миннатдорчилик билдиришиб, этагимизни ўпишган эди.

Назаровга яна кўшин тўпланяпти, хадемай хужумга ўтишса керак, деб хабар килишди, биз жадаллаб девор томонга юрдик ва хужумчилар озлигини кўриб тинчландик. Аскарлар ечинмасдан туни бўйи тупрок ичида ётиб, хашаротларга роса ем бўлишганди, Назаров улардан бир бўлагини ажратиб, якинимиздаги мачитнинг ховузида ювиниб келиш учун жўнатди. Улар кетишаётганда: «Яхшилаб ювининглар, сизларни кўрганда...» деб шундай бир ибора ишлатдики, уни ҳеч кайси тилда ифодаб бўлмайди. Аскарлар хахолашиб: «Харакат киламиз, жаноби олийлари!» деб кичкиришди.

Отрядимиз энди анча кўпайиб колди, чунки бу дарвозада хавф кучли бўлгани учун

кутвол тўплаган одамларини бу ёкка юборганди. Тузалаётганлардан бошка казаклар ҳамда различинецлар ҳам бор эди, улар «ура» деб кичкиришарди-ю, нарирокда, уйларнинг панасида туришни маъкул кўришарди. Икки-уч батальон зобитидан ташкари, Назаров ихтиёрида яна иккита сапёрлик зобитлари юкорида тилга олинган Черкасов ва бутунлай гўр, дўмбоккина, якинда билим юртини битирган Воронеж ҳам бор эди. Кўпчилик ёш бўлганлиги учун орадан кулги ва хазил-хузул аримасди, факат фалончи ўлди ёки яраланди деган хабар келгандагина сукут сакланарди. Дарвоқе, бизнинг Служенко ҳам огир ярадор бўлган эди. Мен йўқ эдим, кейин Воронеж айтиб берди, бу жанговар зобит ок китель кийиб, огохлантиришларига кулок солмай, ташкаридагиларга яхшигина нишон бўлган холда кора аргумокда девор бўйлаб айланиб юрган экан. «Карасам, эгар устига энгашиб колди,— деб хикоя киларди Воронеж,— Служенко, сенга нима бўлди, деб сўрасам, жавоб бермайди. Отдан тушириб олдик, корнидан ўк еган экан».

Осойишталик бўлиб турганидан фойдаланиб, ҳамла пайтида ўлжа олинган туркман саманини синаб кўрмокчи бўлдим. Аммо хали 100 саржин юрмасимданок нак жаханнам ичига тушиб колгандек бўлдим — калъага килинган хужумлар ичида энг дахшатлиси бошланган эди.

Дуч келган казакка отимни бериб, жангга ташландим. Ўзбеклар туташ уйлардан ўтиб, бизга сездирмасдан худди мана шу ерда, яъни дарвоза олдида аллакачон деворга чикиб олишган экан, биз лоакал бирон-бир сас-садо эшитмабмиз ҳам, улар бинолар ичидан ўтиб, замбаракларимизга караб югуришди. Шу дакикада том устидан биз томонга ўқлар билан бирга саноксиз тошлар ёгилди, олдиндан тайёрлаб кўйишган экан. Мен учун биринчи сийлов шу бўлдики, чап оёгимга кучли зарб билан отилган катта тош келиб тегди, огрикдан додлаб юбордим, оёгим синди деб ўйлагандим, йўқ, ўтиб кетди. Хамма «ура!» деб бакиради-ю, аммо олдинга ҳеч ким юрмайди. Кўриб турибман, газабдан кип-кизариб кетган Назаров аскарларни килич дастаси билан туртиб, илгарига ундар, улар эса тихирлик килишарди. «Черкасов!—унинг овози гуриллаб эшитиларди.— Бу аблахларни боплаб саваланг!..» Бундай вақтларда мияда фикр чакмокдек тез тугилади, хаёлимга келган биринчи мулохаза шу бўлди — боришни хохлашмаяптими, демак кимдир уларни етаклаши керак; иккинчиси — олдинга юриш қандай бўлишини кўрсатиб кўяди-ган фурсат келди; учинчиси — ахир, ўлдириб кўйишади-ку; тўртинчиси — балки ўлдиришолмас! Бу ўйлар икки дакикагина давом этди; олдимда қандайдир харила уюлиб ётарди, эгнимда тилга олишга арзимайдиган костюм, кулранг пальтомнинг олди очилиб кетгаи, бошимда кулранг момик шляпа, милтигимни даст кўтарганча хари устига сакраб чикдим, аскарларга караб: «Биродарлар, оркамдан олга!» деб кичкирганимча душман тўдаси жойлашиб олган уйга караб югурдим, улар тезда бу ерни тарк этиб, оркага чекинишди. Шу пайтдаги барча хатти-харакатларим, кечинмаларимни аклимда чамалаб кўраман, дастлабки ишим — уй олдида эсон-омон етиб олгач, деразала оралигидаги деворга капишиб олдим, кочишга шайланган душман дўлдек ўк ёгдирарди, ўк тегмайдиган жойда эдим; мендан кейин ўлимни бўйнига олиб чопиб келган Назаров ҳам шундай килди, аммо оркамиздан эргашган аскарларнинг кўпчилиги шу ерда макон топди; баъзилари тил тортмай ўлди, кўпчилиги яраланди, таъкибга кизикиб, илгарилаб кетганларнинг аксарияти душман кўлига тушди, уларнинг калласини кесиб, ўзлари билан олиб кетишди.

Ёш акарларнинг бири мени майиб килиб кўйишига сал колди; бошига ўк тегиб устимга шундай гурсиллаб куладик, пальтом бошдан-оёк конга беланди. У хириллаб ётарди, бир

чеккага олиб чиқишим биланок ўлиб колди. «Нега бизни бу ёкка бошладинг?» дегандек таънага тўла аянчли нигоҳ ташладик! Ўлаётган одамнинг бундай карашларини бир умр унутиб бўладими?!

Ёдимда бор, 1 май куни Самарканд остонасида — Чўпон отада бўлиб ўтган ва шаҳарни забт этиш билан яқунланган биринчи жангдан кейин генерал Кауфман яраланганларни кўргани борган эди, у бошидан жароҳатланган, шифокорларнинг хулосасига кўра ўлиши мукаррар бўлган ёш зобитга яқинлашди. Генералнинг меҳрибонлик ва ёкимтойлик билан берган барча саволларига ярадор охиста, бамаъни ва хушмуомала жавоб қайтарганини эшитиб турдим. Кауфман асосий иш килингани, душман мағлуб бўлиб, шаҳар ишғол этилгани хақида гапира бошлаган эди, бемор ҳеч қандай жавоб бермади, аммо шундай тикилдик, нигоҳида қанчалик алам, нафрат яширин эди!

Душман чекинганига қарамай, ҳали кетмаган, ўк узиб бизни безовта қилиб турарди, Назаровни ҳужумга ўтишга кўндирдим: тўсикдан сакраб ўтдик ва қучли «ура!» садоари остида рақибнинг ўнг қанотида қараб ташландик. Мен олдинда қопиб борардим, баҳтимга орқамга бурилиб қарардим. Қарангки, ҳеч қим изимдан қелмаётган эди, аскарлар қўй подасига ўхшаб бир жойда қуж бўлиб олишган, «ура!» деб бақирар, ўк отар, аммо жойидан қимирлашмасди. Назаровнинг дўппослашлари, аблаҳлар, кўрқоклар деб сўқинишлари беҳуда қетди, менинг: «Биродарлар, орқамдан олға!» деб қучим қорича қич-қирарим беҳуда қетди — орқамдан ҳеч қим қормади; бутунлай томоғим бўғилиб, сабр-тоқатим тоқ бўлгандан кейин Назаровга қурожаат қилдим: «Қораймайди, Николай Николаевич, қайтишга қуйруқ қеринг!» Қогарчи қордикка қорлади, изимизга қайтишга мажбур бўлдик. Аскарлар нега қорайдан қоз қечиди? Биз оз эмас, юз эллик қоглик эдик, душман ҳам нари қорса икки юз қиши атрофида, бунинг устига тўзғиб қетган, руҳсиз аҳволда эди, аниқ эсимда қогани шуқи, олдинқилар ҳадеб орқага қиқиринишга уринишар, юзларига даҳшатли кўрқув ифодаси муҳрланиб қоганди, тўла ишонч билан айта олмайман-қу, аммо тахминимча, аскарларимиз ташқарига қиқиб, қалъадан узилиб қолишдан ва шаҳардақи беҳисоб қўчалар, торқўчаларда адашиб, йўқ бўлиб қетишдан қаттиқ ҳадиксирашганди. Нима бўлганда ҳам душман улоқтириб ташланди, сўнғи ҳамламиз беқиз қетмади, шундан кейин биз томонга қамроқ ўк отиладиган бўлди.

Шу ерда айтиб ўтишим қераққи, мен кўрқоклик сифатида бақолаётган бояқи қолатни тушуниш ва авф этиш лозим, деб ҳисоблайман, сабаби ҳали бундан ҳам қучли ҳавф-ҳатарга дуч қелишимиз мумкин эди. Баъзан шундай бўладик, «Қўнғлим сезяпти, фалон нарса мана бундай бўлмасайди, деб кўрқаяман», синқари тахмин билан қийналиб, гапириб қурасан. Аслида, бутунлай бошқача бўлиб қикади ва бояқи қолатни унутиб юборасан. Ёш зобитлардан бири тўсик ортида томлардан ёғилаётган ўк ва тошлардан қиқир-ниб ётганча, кўрқув қосиб, қалтираб қолди. Олдиға эмақлаб қорганимда, қулогимга шивирлади:

— Бугун мени ўлдиришади, сезиб турибман.

— Бемаъни гапларни қўйсанғиз-қи! — қерқиб қердим мен.

— Ишонмаяпсизми? Мана, ҳали кўрасиз...

Мунозара қилиб ўтиришга қурсат йўқ эди, леқин у оқирғи сўзларни қанчалик ишонч билан айтаётганига ҳайрон қоганим эсимда.

— «Бечора». Ҳаёлимдан шу фикр ўтди. Бундай қераққисиз туйғу қандай қилиб қўнғли-дан шу қадар мустаҳкам жой олди экан? Ҳўш, кейин нима бўлди дейсизми? У соппа-соғ қолди, ҳатто яраланмади ҳам.

Жанглар пайтида биз анчагина одамимизни йўкотдик. Кейинчалик ўзим икки арава мурдани саржин килиб тахладим. Баъзилари таёкдек котиб колган, бошқаларининг огзидан пуфакчалар хамон чикиб турарди, бу жанг олдидан бир кадах ортикча арак ичганидан нишона эди. Шу пайт негадир замбарагимиз ўк отмаётганини сезиб колдик. Назаров суриштириб кўрди, маълум бўлишича, хар доим ўз бурчини аъло даражада адо этиб келган тўпчи галабани эртарок нишонлаб кўйган экан; у бир неча кадахни ортирок отиб олиб, ширакайфлик билан гранатани кувурга шундай жойлаштирибдики, уни на отиб, на олиб бўларди! Вактихушлик билан таркалишдик. Хаммамиз шунчалик толиккан эдикки, хатто ўлган ва яраланганларни йигиштириб олишга хам хафсаламиз келмади. Калласи кесиб олинган бир неча мурда караб бўлмайдиган холатда эди, аввал айтганимдек, ўлжадан курук колмаслик учун улар елкадан жуда чукур кесиб олинганди. Аскарлар мурдалар атрофида уймалашиб, мархум «Сидоров ёки Фёдоров» эканини аниклашарди, факат жасаддаги айрим нозик белгиларга кўра хамюртлари биттасини зўрга танишди. Маълумки, душманнинг хар бир кесилган боши учун, асосан кимматбахо тўн билан такдирлашади, бу одат факат Ўрта Осиёдагина эмас, Европадаги турклар, албанлар, черногорликлар ва бошқаларда хам мавжуд. Бу нарсa менинг суратларимдан бири учун мавзу бўлди, унда ўлдирилган душманнинг бошини копга солиш манзарасини акс эттирдим.

Ўша хамла пайтида бир ўк бошимдаги шапкани учуриб туширди, иккинчиси кўкрагимда турган милтик дастасини пачаклади — бир мўъжиза билан омон колдим. Кейинги кунларда зобитлик фуражкамнинг ок гилофини кийиб юрдим, у хозир хам буюмларим орасида сакланади. Назаров зиён-захматсиз чикди. Бу одамда кандайдир фавкулод-да жасорат бор эдики, аскарлар тилида у бебош жасорат деб аталади. Хужум чогида ракибларимиз анча ичкарига кириб боришган, хатто дарвозага туташган уйлардан бирининг пештокига,— нималардир ёзилган, назаримда Оллохнинг номи бўлса керак,— катта кизил байрок тикиб кетишган эди, карама-карши кўчадаги уйлардан хамон ўк узиб туришгани учун уни олиб ташлаш кийин эди. Бутун калъа ахлини иснодга колдирган бу байрокни ечиб тушишга ахд килдим, Николай Николаевич билан маслахатлашиб олгач, ён-атрофга ўк ёгилиб турганига карамай, бу вазифани муваффакият билан адо этдим. Кўлга туширган ўлжамни дастасидан баланд тутган холда тантанали равишда отахон командиримизга, яъни Назаровга топширдим. У нима килди денг? Кутволга бердими? Сафар черкови остонасига кўйдими?—Йўк, мени танг колдирганча, байрокни пайтава килиш учун аскарларга ошириб юборди. Кейинрок Кауфман чодир атрофига кўйилган байрок ва нишонларни кўздан кечиргач, меники улардан кўра каттарок ва чиройлирок эканига ишонч хосил килдим. Бундан хам аянчлиси шу бўлдики, отимни зўрга кидириб топдим, уни арконлаб кўйишибди, мен ватан учун кон тўкиб юрган пайтимда ёрдамга хайдаб келинган казаклардан бири юганни шилиб кетибди. Тан оламанки, бунакасини кутмаган эдим!

— Василий Васильевич,— мени чакирди Назаров хамма иш саранжом бўлгач,— юринг, нордон нарсалардан тамадди килволайлик.

Сарой ховлисига кириб борганимизда, хамма миннатдорчилик билдириш учун ёпирилди, жухудлар, татарлар, форсларни кўяверинг, хатто ярадорлар хам эмаклаб келиб Назаровни табриклашди. Дахшатли отишмаю кичкирикларни эшитиб жим ўтириш ва хар дакикада тўгон ёрилиб, хаммаёкни сел босиши мумкинлигини хис килиб туриш канчалик огирлигини англадим. Биздан кўра, четдагиларга кийин бўлгани аник.

Таниш савдогарлар эса нак бўйнимизга осилиб, шу пайтгача бунаканги отишма ва урхо-ур

бўлмаганию хар дакика биз учун тоат-ибодат килиб туришганини тан олишди.

— Яраландингизми?— деб сўрашди пальтомдаги кон доғларини кўриб, кўшним мени кандай килиб конга бўяганини айтиб беришимга тўғри келди.

Оёғимни кўздан кечириб, суякдаги кичкина жарохатдан анча-мунча кон кетганини сездим. Мехрибон Трубчанинов вахимага тушиб, докторга боришга ундади, аммо на кўйлагим, на шим, на ич кийимларим йиртилмаган, оддий лат ейиш эканлиги шундок кўриниб турарди, тош тегиб яраландим, деб юришнинг ўзи уят эди. Спуженкони кўргани кирдик. У бизни танигандек бўлди, аммо гапиролмади. Ёнидагиларнинг айтишича, у ог-рикдан каттик кийналарди. Бир кундан кейин ўлганини эшитдик. Дарвоза олдида кайта-ётиб, бир неча зобитга дуч келдик, улар жанг тафсилотларини билгани келишибди, кан-дай олишганим, жонимни жабборга бериб ҳаракат қилганимни оркаваротдан эшитиш-ган экан, мени самимий кутлашди.

— Биринчи мукофот сизники, Василий Васильевич,— деди Б- мени хурсанд бўлади, деб ўйлаб. Аммо бунга катъиян қарши чикдим, сабаби, тан оламанки, бундай олқишлар гарчи шуҳратпарастлик сари етакласада, у барибир табиий нафрат туйғуларига йўғрилиб кетади, сабаби, ҳаётимнинг энг яхши дақиқалари саналадиган мана шу икки кунни энг юксак дўстлик, самимий қардошлик руҳида ўтказдик, ҳаммамиз бир жону бир тан бўлиб ягона мақсад — қалъани саклаб қолиш учун курашдик. Мен яхши эслайман ва астойдил айтаманки, жанг пайтида кандайдир мукофот олишни ҳаёлимга ҳам келтирмаганман, энди дабдурустдан ким кандай хизмат қилгани-ю, ким нима олиши (олармикин?) мумкинлигини ҳисоблай бошлашибди. Биродарлар! Шафқат қилинглари... Диккатим ошиб, милтигимни олдим-да, «куён»ларни отиш учун, йўк, йўк, ўқлар остида сайр қилиш учун дарвоза тепасидаги минорага қараб кетдим.

Кечга яқин биздаги ахволни билгани бошқа дарвозалар олдидан икки зобит келди.

Осойишталик ҳукм сураётгани учун уларни дарвоза ортидаги «ҳиёбон»га, яъни мурда-лар қалашиб ётган кўчага таклиф қилдим. Қўлларидан ушлаб тўсиқдан ташқарига олиб ўтдим; Назаров, Черкасов ва бошқа зобитлар, бизга ҳамроҳ бўлишди. Очигини айтсам, ҳозирги сукунат юракни сиқиб юборадиган даражада огир эди, яқин жойда ит хурар, ёниб тамом бўлаётган уйларда олов чирсилларди; мендан бир газ наридаги кум уюми-га шипиллаб теккан ўк бизни кузатиб туришганини англатса, яқинлашиб келаётган овоз-лар вақт ганиматда жуфтани уриш лозимлигини билдирарди, бунинг устига куруллан-маган эдик. Коронги тушгандан кейин Назаров бизни яна ҳамлага бошлаб борди: девор ёнидаги уйларнинг ҳаммасини ёндириб, бу гал анчагина узокка, дастлаб манзил қилга-нимиз бурчаккача бордик, ёнгин шуъласи қахрамонлигимизни камал қилувчиларга билдирадиган даражага етгандан кейин биронта одамимизни ҳам йўқотмай, қочиб қолишни маъқул кўрдик.

Назаров бутал ҳам туфлида экан, оёғини қуйдириб олишига сал қолди, нима ҳам дейсиз, тарқи одат — амри маҳол экан-да!

Навбатдаги — учинчи кунда отишмалар гоҳ зўрайиб, гоҳ қамайиб турса-да, қалъага қучли ҳужум бўлмади. Назаров девор бўйлаб кетган иккинчи кўчадаги уйларни ҳам ёндириб юбориш учун шаҳар ичкарасига ҳамла уюштирди, бу оддий ҳавфсизлик учун зарур бўлиб, бош қўмондон уни анча илгари амалга ошириши керак эди, табиийки, у азбаройи оккўнгиллиги туфайли ҳамда аҳолига ортиқча зарар етказмасликни ўйлаб бун-дай қилмагани — оқибатда анча одамимиз қирилди, бунинг устига, қалъадан ажрали-шимизга сал қолди, мабодо енгилганимизда бутун Ўрта Осиё халқи кўзгалиб кетган бўларди. Агар қалъа атрофи вақтида тозаланиб, ҳавфсизлик сарҳади вужудга

келтирил-ганда, хужум бўлган такдирда ҳам ишимиз хозиргига караганда беш баравар осон ке-чарди. ..

Хамлага шайланган отрядимиз бир кисм аскар ва зобитни Бухоро дарвозасида колдириб, Жиззах дарвозасига йўл олди. Замбаракдан ўк узилгандан кейин ялписига «ура»! деб кичкирганимиз захоти Назаров мушукдек эпчиллик билан деворга тирмашди. Мен уни тезда кувиб етдим, олдинга чопиб ўтдим ва биринчи кўча муюлишига борга-нимдан кейин, дўкон олдида тўхтаб шерикларимни чакирдим: тўзгиб кетган бир тўда оломон кўз олдимда кочиборарди, баъзилари оркасига ўгирилиб ўк узишар, кўпчилигида милтик ҳам йўк, кўлларидаги батик ёки килич билан ўзларини химоя килишарди. Шу ерда бир кўнгилсиз иш бўлиб ўтди: «ура!» деб кичкирганча кўча бўйлаб чопиб борардик, мен хаммадан олдинда эдим, кочаётган икки сартни кувишга берилиб кетиб кўчанинг ўнг юзига ўтдим, улар ҳам ўнг томонда эди, изма-из чопавардим. Олдиндагиси дарвозага кириб улгурди, оркадагисига етиб олдим, у бурчакка капишган холда калтагини шай килиб, мени пойлаб турарди, зарб билан найза санчдим, аммо пахталик тўни калин экан, бунинг устига у жон-жахди билан найзага чанг солиб, хамлани кайтарди, ўз навбатида кўлидаги калтаги билан тушириб колди. Ёка бўғишиб, олиша кетдик. Бошига мушт туширишдан бошка чора тополмадим, чангалимда уйларни ёкишга мўлжалланган гугурт бор эди, у аланга олиб, кўлимни куйдирди. Бундай укувсизларча олишаётганимни кўрган ракибим, (у соколи окара бошлаган бакувват киши эди) кўлидаги куролини ташлаб, меникини тортиб олишга урина бошлади, бахтга карши дарвоза ортига яширинган сарт ҳам кайтадан мўралаб, бурнини чиқариб колди. Хозир мени ўлдиришларига эклим етди, атрофда ҳеч ким йўк эди, кучим борича: «Биродарлар, куткаринглар!» деб кич-кира бошладим, ёрдам келишига ишонмагандим, эммо эскарлар эшитишибди: биттаси чопиб келиб колди, кўлида милтик, кулочкашлаб урди, аммо сарт бу гал ҳам жон-жахди билан ёпишиб, найзадан омон колди, шунда солдат яна санчди, бу сафар найза ўз кучини кўрсатди— ракибим букчайиб колди. Мен аскарга чин дилдан миннатдорчилик билдирдим ва куткаргани учун 10 сўм ваъда килдим. Аммо бу сабоқ кўзимни очмаган экан, аскарлар оркасидан югуриб бориб, иккинчи марта олдинга ўтиб кетдим. Узлуксиз «ура» садолари остида сийраклашиб колган душманни таъкиб килар эканмиз, бир нечтаси дўконга кириб олганини кўрдим, яна шерикларимдэн ўзиб кетиб, уларнинг оркасидан ўзимни урдим. Кўпчилик бўлиб менга ташланишди, биттаси нима биландир туширди, бошқалари милтигимни торткилашарди. Тан оламанки, биродарлар, милтикни олдириб кўйсам шарманда бўламан, деб ўйладим. Тагин аскарлар жонимга ора тушди, хэммаси-ни найзагэ санчиб, мени куткариб қолишди. Вакти-вакти билан тўхтаб, бордонларни ёкиб бордик: тез орада бутун кўча аланга билан копланди, каердан ўтган бўлсак, оркамиздан корэ тутун бурксиб кўтариларди.

Хэммзёк дўконга тўла бўлса ҳам эскарлар ўзларини тийиб боришди, талончилик килиш хаёлда ҳам йўк эди, ўлдиришга келганда-ку, элбэттэ, кимки дуч келса хаммасини ўлдириб кетаверишди, аммо ортикча шафкатсизликка йўл кўйилмади. Бир марта кўриб колдим, эскарлардан бири чўзилиб ётган ўликнинг кўзига найза санчди ва шундай торт-килаб агдардики, хатто кирсиллаган овоз чикиб кетди, мен: «Нима килаяпсан, ўзи», дейишга огиз жуфтлаган ҳам эдимки, Назаров унинг башарасига шарак этказиб тарсаки солиб юборди: «Хой аблах, ўликкаям тегасанми!» Шу тахлитда Бухоро дарвозасига етиб бордик, икки-уч кишигина сафдан чикди, улар ҳам яраланган эди, холос.

Кайтиб келсак, бизни кутвол бир неча зобит билан кутиб турган экан, Назаров жудэ оз одам билан таваккал килиб хужумга ўтди, деган хабарни эшитиб, каттик кўркиб кетибди,

талафот кўрмагзнимизни билгандан кейингина у тинчланди. Биз сафга тизилдик, мен ўнг канотдэ турдим; Штемпель таъсирли иборалар билан хужумларни кайтарганимиз ва дадил хамла уюштирганимиз учун миннатдорчилик билдирди, шаънимга айтилгон бир неча жуфт мактов сўзларини йигидан ўзимни зўрга тийган холда тўлқинланиб эшитдим. Маълум бўлишича, шоввоз Штемпельга: «Назэров одамларни роса маст килиб улар билан шахарга кочиб кетди», деб уни ишонтиришгэн экан — у нокулай эхволда колди ва бундан кутулишнинг тўгри йўлини топди. Боз устига, минг эшитгандан бир кўрган яхши деганларидек, истикболимизга чикиб хамма шубхаю гумонга чек кўядиган иш килди. Менинг олишувларим хакида роса хэзил-хузул гэплар таркалди. Биринчи гал-дагисини «халоскорим» бичиб-тўкирди, кейин етиб келганлар бу тўкнашувни кўролмай колишганди. «Кимдир «Куткаринглар!» деб бакираётганини эшитиб колдим,— дер эди у.— Гизиллаб борсам, Вэсилий Васильевич, рангида кон колмапти, нак ажалнинг ўзи дейсиз! Кекса бир сарт билан олишиб ётипти...» Иккинчи «ходиса» катта кўчада, хамманинг кўз ўнгида юз берган эди, уни кўрган зобитлар кейинчалик: «Василий Вэсильевич, нима гап ўзи, дўконга таклиф килишувдими?» ёки «Василий Васильевич, милтигингизни тортиб олишларига сал колди дейишади, шу гап ростми?» кабилида тегажоклик килиб кулиб юришди... Тан олэмэнки, мени бошка нарса худди вахимали тушдек каттик азобга соларди, буни бошкаларга билдирмасдим, албэтта. Нега револьверимни ишлатмадим ўшанда? Чўнтагимдэ кичикрок бўлса-да, «Смит и Вессон» бор эди, калибри унчалик эмасди-ку, аммо якин масофадан отилса одамни ўлдиришга кифоя киларди. Нимэ учун уни ишлатмэдим? Жавоби осон, уни унутиб кўйган эдим. Кейинчалик хам, гохо кундузи, гохо уйкуга ётганимда ё бехос уйғониб кетганимдэ эна шу пайтдаги хатти-харакатларимни кўп марта тахлил килиб чикдим, хаёлимдэ ўша олишувни жонлантириб кўрдим ва револьверимдан икки, хатто уч бор ўк уздим ёки худди аскар килгэни каби душман кўлидан найзани тортиб олиб, кайтадан санчиб, ич-ичигача киргаздим... Хар холда, буни эскаргина эплай оларди, деб таскин берардим ўзимга, сабаби, мен ракибнинг калтак тутган кўлини ушлаб тургандим. Нима бўлганда хам эпсизлигимни кечиролмай юрдим, факат якиндагина бир ишонч туфайли тасалли топдим, энг оддий нарсани амалга оширишдан кийини йўк экан...

Хаво исиб кетди. Хотираларимни кайд этиб ббрадиган дафтарларим хозир кўлимда йўклиги учун оининг кайси куни эканини аник айтолмайман, аммо майнинг охирлари эди, куёш аёвсиз киздирарди, дарвозамиз атрофида ётган мурдалар бадбўй хид тарката бошлади, чидашдан ўзга илож йўк, узлуксиз хужум килиб туришгани учун девордан ташкарига чикиб бўлмасди — ортикча курбон беришни хохламасдик. Салгина осойишталик бошлангач, Назаров ўликларни йигиштириб олиш учун ташкарига чикишга карор килди, бу кўнгилсиз иш билан банд бўлган чоғимизда алохида бир гурух бизни кўриклаб турди, мурдалардан чикаётган хиддан каттик жирканишимга карамай, асосий хизматни тагин ўз зиммамга олишимга тўгри келди. Ишонасизми, ҳеч ким бетлаб боролмасди, аскарларнинг хаммаси кушиб юбораверди. Черкасов-ку амаллаб буйрук килиб турди, лекин кадрли Воронеж бир неча уринишдан кейин кўзлари кизариб, зўрга бир чеккага чикиб олди. Илож йўк, мен илинадиган жойларга найзасанчиб, мурдаларни судраб йўл четидаги катта арик, яъни зовурга ташлаб келавердим. Шундок девор ёнида дахшатли илк хужум чоғидаёк ўк еган бўз от чўзилиб ётарди, афтидан эгаси

бошликлардан бўлса керак, мана шу бакуват тулпорни ўйнатиб, олдинги сафда келаётганида ўкка учганини кўргандим, уни шу захотиёк суяб олиб кетишди, ўлик отнинг эса, мана энди яқинига йўлаш ҳам кийин бўлиб турибди. Уни жойидан кўзгатганимизда ириб ётгани учун бўгим-бўгимидан титилиб кетди — бу манзарани тасвирлашнинг ўзи машаккат — ҳаммамиз ўкчий бошладик, баъзилар икки букилиб, баъзилар эмаклаб чекка-чеккага кочди — сассигига туриб бўлмасди! Ахийри, катъий буйруқлар таъсирида инсофли одамлар чиқиб, отнинг сочилган лош-лушини йигиштириб, бир чеккага олиб кетишди.

Кайд килишим керакки, аскарлар орасида яккол кўриниб турган хавф-хатарга тикка бораверадигани кам топиларди, аммо ажойиб, ботир йигитлар бор эди. Масалан, бакуват, каллахум малла Иванов буюрилган хар кандай топширикни тап тортмасдан бажарарди. У кўркувни писанд килмасди. Ичида нима борлигини билмайман-у, сиртдан караган-да у ўта ялковга ўхшаб кўринар эди. Самарканддаги жангу жадаллардан омон чикди, аммо, кейинчалик менга айтишларича, боскинлардан бирида ўкка учибди. Мана шу пахлавон йигитнинг ношудлиги оқибатида минорага ўк отиш учун чиккан 10—20 чоғли одам ўлиб кетишимизга оз колди. Камал килаётганлар девор остида кандайдир ишга зўр беришаётган эди, лахм кавлаётган бўлишса керак, деб ўйладик, бунинг устига пойлоқчилар ҳам кўйиб кўйишганди, ҳамла уюштириб, одамларимизни хавф остида колдиргандан кўра, кўл гранаталари билан саранжомлаб кўя қолишни мўлжалладик. Бу ишни Иванов койиллатмокчи бўлди, у баландликка ўрнатилган хариға осилганча ўртоқлари билан шивирлашиб, сўқиниб гаплаша бошлади. «Нега караб турибсан, узат!», «Ма, ол, тагин сал баландрок чик!» «Баландинг нимаси, керак бўлса ўзинг чик, хали ташкариниям хохлаб коларсан!» Нихоят, у кўлиға гранатани олди, кулочкашлаб улоктираман деганда, фало-кат босиб, нак ўртамизга тушириб юборса бўладими!.. Хамма, шу жумладан мен, кўр-кувдан донг котиб колдик, сўнг ахвол чатоклигини сезиб, куёндек сакраб чикар эканман, кичкирдим: «Кочинглар, биродарлар!» Хаммамиз, шу катори Иванов ҳам, кочиб улгурдик, дахшатли портлаш эшитилди, у тор жойда ёрилгани учун бир дунё гишт ва тошларни устимизга ёғдирди. Ивановнинг ўртоқларига бахона топилди денг. Эртадан-кечгача уни мазах килишарди: «Хаммамизни шу ерда ўлдириб кўйганинда нима бўлар-ди, а, Ивануф? Йўк, хаммасиям майли-ю, Василий Васильевични саранжомлаб кўяй деганини айтмайсанми?» Иванов хижолатдан ўзини кўйишга жой тополмас эди. Доим ёнига тушардим: «Бўлди-да энди, ўтган ишга салавот, хадеб хафа килаверасизларми?» Аммо хазилкашлар ўрни келиши биланок тегажокликни бошлашарди: «Кани, Ивануф, кандай килиб бизни портлатиб юбормокчи бўлдинг, айтиб бер-чи!»

Камалнинг биринчи куниёк кутвол ерлилардан бирини генерал Кауфманга чопар килиб юборган экан, у кандай килиб бўлмасин бизга жавоб олиб келишга ваъда берипти. Топширикни бажаргани эвазига бу йигитга 100 сўм пул ҳамда кўшимча имтиёзлар ваъда килинган экан, ундан дарак бўлмагач, ўлдиришгандир, деб ўйладик, дархакикат, шундай бўлиб чикди. Хар куни майор Серов катта мукофотлар эвазига ишончли кишиларни изларди, бизнинг ночор ахволимизни бош кўмондонга етказишни зиммасига олувчилар кўпайиб кетди. Кутвол немис тилида кискагина хат битиб, хужумлар тўхтамаётгани, тоза сув, туз етишмай қолаётгани, ўлган ва ярадорлар кўплигини, хуллас, ахвол огирлигини маълум килганди... Жавоб йўк эди! Кейинрок эшитдимки, кучли хужумдан сўнг, яъни иккинчи куниёк кутвол харбий кенгаш чакирган экан, унда охирги имконият колгунча курашамиз, м.абодо маглуб бўлсак, яъни калъага ёриб киришса, хаммани амир саройига

тўплаб, охирги нафасгача химояланамиз, кейин эса бинони портлатиб юборамиз деган қарорга келишибди. Шунисигаям раҳмат!.. Назаров эса, менга айтишларича, бунга кўнмапти, агар калъани топширишга тўғри келса, гарнизоннинг қолган-қутган қучлари билан ёриб ўтиб, асосий отрядга етиб олишни таклиф қилипти. Мулоҳазаси инобатга олинмаган бўлса-да, кейинрок менга вазият такозо этса, барибир шундок қиламан, яъни таваққал қилиб, ўзим ёриб ўтаман, деб гапириб юрди. Штемпелга келганда, бу заиф, ажин босган, ёқимтой, камгап рус немиси, аслида немис тилини зўр-базўр гапирар-ди, буйрукни беками-қўст адо этиб, бизларни аввало ҳавога тўзгитиб, сўнгра ҳеч қим қайтиб келмайдиган маконга жўнатиб юборишдан тап тортмаган бўларди.

Биз, ёшлар, хали ҳеч нарсани билмасдик, командирларимиз шунчалик қонхўр қарор чиқариб қўйгани ҳаёлимизга ҳам келмасди. Учинчи кунда, Серовнинг айгоқчилари етказган маълумотга кўра, генерал Кауфман бизни қутқариш учун келаяпти, деган гап тарқалди, қутвол кўнглимизни қўтариш учун бу хабарни бутун гарнизонга эшиттириб чиқди, аммо бунга тўла ишониб бўлмасди. Кейинчалик билдикки, юқоридаги маълумотларни Кауфманга элтаётган йигитларнинг биронтаси ҳам унинг ҳузурига ета олмапти; уларнинг ҳаммасини йўлда тутиб олиб, сўйиб юборишибди. Пиёда холда, яшириниб, эмақлаб кетаётганлар ҳам омон қолмабди. Генерал эса Зиравулук атрофида амир қўшинини енгандан кейин ҳужумни тўхтатган экан, бу хабар одатдагидек шомол тезлигида тарқалиб, Самаркандни қамал қилаётган довуракларнинг шахдини анча бўшаштириб қўйибди.

Амир тор-мор этилгач, Кауфман ҳарбий кенгаш қақариб, олға юрамизми ёки қайтамизми деган масалани муҳокамага қўяди. Менинг қадрдоним, генерал Гейнс тўхтовсиз Бухорога юриш, уни қўпая-қўп қилиб, шу ерда амир билан сулҳ тузишни маслаҳат беради; генерал Головачёв қарши фикр билдиради; у Самарқанддан хабар келмаётганига диққатни қўртади, шаҳарда қўзғолон қўтарилиб, айрим миш-мишларга қараганда қалъа қамал қилинган ёки шахрисабзликлар қўмагида қабт этилган бўлса қерак, дейди. Биздан хабар йўқлигидан қаттиқ ҳавотирга тушаётган генерал Кауфман ҳам кейинги мулоҳазага қўшилади, шундай қилиб биз қутулиб қолдик, отряд Бухорога юрганда, қалъани ушлаб туролмаслигимиз аниқ эди. Қисол учун, шахсан ўзим, қасур ва қолмас химоячилардан бири сифатида қадил айта оламанки, қарчаганимни сеза бошлагандим: иккинчи қўнги қучли ҳужумдан кейин қутлақо самимий қолда ўзимга-ўзим агар ақвол қана шундай қавом этса, «қучимиз етадимми-йўқми?» деб қавол қерган ва «қарғумон» деб қавоб қайтарган эдим.

Қудо бечораларни ўз қаноҳида асрайди, Дейишади. Г.ларнинг бири қудо ақлли, истеъдодли эди, иккинчи Г. эса қотир бўлса-да, қобилияти ёркин сезилмасди, қаранги, биринчиси янглишганди, иккинчиси эса вазиятни тўғри бақолади, қўнинг учун раҳмат, энг қучими, уни тангри ёрлақасин, у яқинда қора-қўришлардан бирида қалоқ бўлди.

Асосий отряд ёрдамга қелаяпти, деган хабарни эшитдик, аммо қўнлар ўтса-да, ундан қарак йўқ эди. Одатдагидек, эртадан-қечгача отишма тўхтамасди, қох у, қох бу ёқ-дан ҳужумга ўтишарди-ю, аммо у илгаригидек шиддатли эмасди. Қўжумқилар қамайиб қораётганини қўриб турардик, кейин қилсак, Шаҳрисабз қўшини Қрим қодшоқ қазабидан қўркиб, улар генерал-губернаторни шундай аташарди, қетиб қола бошлабди ва тез орада қутунлай қойиб бўлибди.

Шу вайт иқиди савдоқарларимиз ҳам анча тетиклашиб қолишди, бир тўда бўлишиб, бирга истикомат қиладиган таъминот бошлиқи ҳамроҳлигида девор устига қикишди. Қайҳот! Шу қахотиёқ отақон қомандир, таъминот бошлиқи ўқ ёб ўлди, таъзирини еган қутун қуруқ

иккинчи дадиллик килмайдиган бўлиб, уйга караб жуфтакни ростлашди.

Биз бошка хамлага чикмай кўйдик, бусиз хам талафот кучли эди, кутвол таваккал килишни маъкулламади, аммо девор якинидаги уйларни ёндиришда давом этдик. Назаров отряд келиши кутилаётган Бухоро дарвозаси тарафдаги уйларни битта колдирмай ёндириб чикди, ўзининг тан олишича, шу йўл билан кўмондонга сафарга чикишдан олдин калъа хавфсизлигини таъминламаганини таъкидлаб кўрсатиб кўймокчи экан.

Кўпдан-кўп фазилатларга эга бўлган Кауфман юксак даражадаги олижаноб инсон эканини хам айтиб ўтсак зарар килмайди: Самарканд забт этилганда аҳолига тирнокча озор етказмади, шунинг учун у калъа атрофида яшайдиган ва бизга тўғридан-тўғри қаршилиқ кўрсатмаган беҳисоб одамларни хонавайрон килишни хохламаган эди, албатта — калъани мудофаага шайламасдан туриб, амирга қарши юриш бошлаганига сабаб шу эди.

Галламиз етарли эди, эслатиб ўтганимдек, туз камайиб борарди, гўштимиз хам кўп эди, аммо от ва молларга ем-хашак етишмай қолаётганди, ҳарбий ҳолат тақозосига кўра ўзимизча пичан гамлашга киришдик. Девор тагидан қазилган лахмдан чиқиб, пойлоқчилик қилиб турардик, ўрокчи аскарларимиз чор атрофдаги боғлардан беда ўришарди, мўлжалдаги микдорга етгач, ҳеч қандай зиён-заҳматсиз тичгина калъага қириб олардик.

Тезда ҳалос бўлишимизни кутиб ётганимизда артиллерия бошлиғи минорасидан ярадорларимизга қарата ўқ отилган мачитни вайрон қилмокчи бўлипти. Мачитларга ишқибозлигимни билган савдогар Трубочанинов мени дараклаб келди:

— Василий Васильевич, сувокларини кўчириб юборишади-ку!

У сувок деб мачитни бошдан-оёқ беэаб турган ва мен ҳар доим завкланиб томоша қиладиган ганчларни айтаётган эди.

— Қаерда? Қандай қилиб?!

Мен М.нинг олдига югуриб бордим ва минорага заҳмат етказмасликка зўрга-зўрга қўндирдим, аммо бир неча ядро отишга улгуришган экан.

Қамалнинг бешинчи ёки олтинчи қуни, яхши эслолмайман, дарвоза олдида қогоз силқитаётган бир одам қўринди. Назаров отманглар, деб тайинлади ва уни чақирди.

Сер-соқоя, ўлимни писанд қилмайдиган бақодир йигит экан, ўқталиб турган милтиқларимиздан тап тортмай мактубни олиб келди, ёзуви бошқача бўлгани учун Назаров менга уни қутволга етказишни буюрди. Мен қогозни олиб, милтигимни елкамга осдим-да, ўз из-затини билиб, мағрур турган элчини ҳайдаб кетдим; амир саройи бўсағасида ярадорларимиз ва бошка ҳар хил ҳарбий асбоб-анжомлар ётган эди, дастурмол билан кўзини боғлар эканман, унга ерлилар тилида:

— Қўркма,— дедим.

— Ҳеч нарсадан қўркмайман, — деб жавоб берди у.

Елкасидан ушлаган ҳолда, қутволнинг хонасигача етаклаб бордим ва боғични ечдим. Штемпель ҳузурида ерлилар тилини яхши биладиган Серов ўтирган экан. У қогозни қўлига олиб, кўз югуртиргач: оғзига олиб бўлмайдиган энг болохонадор сўзлар билан йигитни сўка бошлади, маълум бўлишича, у таслим бўлишга даъват этувчи мактуб олиб келган экан. «Қутулишингизга йўл йўқ,— деб ёзишганди қамал қилувчилар,— қалъани топширсанглар, соғ-саломат чиқариб юборамиз».

— Бошка қерагим йўқми?!—сўрадим бошлиқлардан.

— Йўқ, қетишингиз мумкин.

Мен кайтиб келиб, таслим бўлишга даъват этишгани ва бу таклифдан жазавага туш-ган кутвол элчини нихоятда ёмон каршилаганини ўзимизникиларга сўзлаб бердим.

Ёрдам келаяпти, деб эшитган ва ҳеч қандай дарак йўқлигини кўриб тоқати тоқ бўлган аскарлар орасида яна: «бу ерда кишлаймиз, шекилли, бизни унутиб юборишди», деган гаплар оралаб қолди. Нихоят, еттинчи куни, сахар чоғида генерал хузурига эсон-омон етиб борган ёш бир йигит жавоб мактубини олиб келди. Уни нақ халаскоримиз сифатида каршиладик, чанг-тўзонга ботган, афти-башараси ифлос, ирқит латта-путталарга ўранган бўлса-да у хамманинг кўзига оловдек кўринди. Бунинг устига, унинг ўзи ҳам қанчалик муҳим топшириқни адо этгани ва жасорати учун 300 сўм пул мукофоти ҳамда аскарларга бериладиган авлиё Георгий нишони билан (агар янглишмаган бўлсам) тақдирланганидан хабардор эди. «Бардам бўлинглар,—деб ёзган эди генерал Кауфман кутволга,—эртага мен олдингизда бўламан». Мактуб мазмуни билан танишганимиздан кейин қалъа бўйлаб шунақанги қучли «ура!» садолари жарангладики! Албатта, кўзғолончилар юткизишаётганини англашди ва бир неча газабнок ўқ узишдан бошқа чора топишолмади, энди улар бизни жиддий ташвишга солмай қўйишганди. Маълум бўлишича, бояги йигитгина отрядга ўтиб олишга ва кайтиб келишга улгурган экан, қолган олтитасини йўлда ушлаб ўлдиришибди.

Отишмалар давом этиб турди, ҳатто кечаси тревога кўтарилди, қоронғида қиска хужумга ўтиб кўришди, аммо, барибир, бизнинг жангномамиз охирига етган эди.

Шу тунда отряд шаҳардан салгина узоқда тунади, отишма овози эшитилиб турар, айниқса, замбараклар товуши генерал Кауфманни хавотирга солипти. Кейинчалик Г.нинг менга айтишича, қалъа қўлдан кетиб қолмасин, деб туни бўйи ухламай чиққан экан.

Кейинги куни Назаров ва бошқа зобитлар отрядни бирга қутиб олайлик, деб қисталанг қилишларига қулоқ солмай хужрага йўл олдим ва саккиз кун мобайнида биринчи марта тоза чойшаб устида ётиб, ухламоқчи бўлдим. Аммо бунинг урдасидан чиқолмадим, асаблар ҳамон таранг эди. Энди мудрай бошлаганимда хонамга Николай Николаевич Назаров бостириб кириб келди.

— Василий Васильевич! Менга янги батальон беришди, юринг, шаҳарни ёндирамин!

— Йўқ, бормайман,— жавоб бердим мен.

— Нахотки, бормасангиз?!

— Йўқ.

— Унда ёлғиз боравераман, майли Назаров Самаркандга ўт қўйди, деб ҳамма гапирсин!!! Тез орада кўтарилган улкан қора тутун устуни Назаров ишга қиришганидан дарак берди — қаттақон бозор гуруллаб ёнар эди.

Олижаноб Кауфман кескин қоралар зарурлигини мутлақо англаган ҳолда атайлаб Самарканддан бир неча қақирим узоқликда тунаган, бу билан қўп сонли аҳоли, айниқса, аёллар ва болалар қочиб қетишига имкон қолдирган эди. Энди бўлса шаҳарни росманасига қайрон қилиш, ҳеч қимни ва ҳеч нарсани аяб ўтирмаслик тўғрисида шафқатсизларча буйруқ берганди.

Ўз ихтиёри билан жазоловчилар тўдасига қўшилган ҳарбий таъминотчи маъмурлардан бири менга сўзлаб берди: «Бир қанча аскарлар билан бир уйга бостириб қирдик, қариб қок суяк бўлиб қетган кампир бизни «Омон, омон!» деб қаршилади. Ўтирган қилтасининг остида бир нарса қимирлайди — қарасак, 16 ёшлардаги йигитча яширинган экан! Судраб қикдик ва, албатта, бўвисига қўшиб, найзага қортдик».

Аскарларга дўқонларни талашга руҳсат берилганди, у ёқдан нималарни олиб чиқишмади дейсиз! Улар ерлиларнинг бири-биридан қиройли ва нафис қийимларини қийиб,

такинчокларини такиб шундай галати кепатага тушишгандики, кўрган киши кулгидан ўзини сира тиёлмас эди. Бу ерда арзимаган бир-икки сўмга этнограф учун бутун бошли хазинага арзийдиган буюмларни сотиб олиш мумкин эди.

Ёнгин пайтида канчадан-канча мўъжизалар: кўхна ёдгорликлар, ўймакор дарвоза-лар, устунлар ва бошка нарсалар ёниб кетдики, эслашнинг ўзи дахшат!

Назаров саккиз кунлик камал чогида бесаранжомлик келтирган кўхна шахар билан ана шу тарзда ҳисоб-китоб қилиб, таскин топаётган эди: айникса, у минорасидан туриб ярадорларимиз ва замбаракларимизга қараб ўт отилган Шердор мадрасасига бутун қахру газабини сочганди, «Лаънати мачитдагиларнинг ҳаммасини найзага санчдим», деб мактанганди кейин у. Мана шу мачитда мен танийдиган мулла хизмат қиларди, гарчи бизга қарата машъум ўқ узилган пайтда у ҳам иштирок этган, деб зимдан тусмол қилсам-да, унинг такдирига бефарқ қарай олмадим, Назаров билан киргинда бирга қатнашган зобитларнинг биридан мачитда одам қўп эдими, деб сўрадим. «Йўқ, қўп эмасди,—деб жавоб берди у.

Лаънатилар қочиб қолишибди!» Енгил нафас олдим. «Факат бир кекса муллага дуч келдик, ишонасизми, у худди мушукка ўхшаб қочиб, миноранинг учига чиқиб олди».

— Кейин-чи?

Кейинми? Албатта, найза санчиб улоктириб юборишди.

— Уф!!

Генерал Кауфман кўз ўнгимда аниқ жонланиб турибди, шунча алгов-далговдан кейин у ёнида қурол топилгани учун ушланган ёки бошка нохуш ишларда гумонсираб қўлга олинган турли-туман одамларни саройда судлаб, жазога ҳукм қиларди. Зобитлар қуршовида сафар ўриндигига ястаниб олган олижаноб Константин Петрович тўхтовсиз папирос чекар ва мутлақо шафқатсиз оҳангда: «Отиб ташлансин, отиб ташлансин, отиб ташлансин, отиб ташлансин!» деган гапни такрорларди, ҳолос.

Шу ердан ўтиб кетаётиб, тасодифан бу манзарага кўзим тушиб қолди: маҳкумлар орасида сулҳ таклиф қилиб дарвозамиз олдига келган таниш элчи ҳам бор эди.

— Нахотки уни ҳам отиб ташлашса,— сўрадим шу ерда турган генерал Г.дан,— бу одамни мард ва интизомли киши деб биламан.

— Константин Петровичга айтинг, — жавоб берди у. — Сиз учун қўйиб юборар.

Генерал-губернаторга мурожаат қилишдан олдин қутволдан сўраш учун ўзимда журъат топдим:

— Майор, нима учун элчига жазо берилаяпти ёдингизда бўлса, у ўзини жуда сипо тутган эди-ку?!

— Аксинча, у ниҳоятда сурбет эди, марҳамат қилиб, менга бошка нарсаларни аниқлашда қўмаклашинг.

Кўрдимки, аралашувдан ҳеч қандай натижа йўқ, чекинишга мажбур бўлдим: битта қўп ўлди нима-ю, битта кам ўлди нима!..

Шу фурсат ичида элчига ҳам «отиб ташлансин!» деган машъум ҳукм ўқилди, у ҳамма гапни англаб турган бўлса керак, жикка терга ботган эди. Саройдан чиқар экан, бечора сув сўради, унга сув беришди, у ичди, ёнги билан лабини артди ва «ҳеч қандай гам-гусса, нолаюзор» йўқ бўлган маконга қараб итоаткорлик билан юриб кета бошлади.

«Русская старина» ойномасининг 1888 йил 9-сонидан олинди

Ортикбой АБДУЛЛАЕВ таржимаси